

KU LEUVEN

FACULTEIT RECHTSGELEERDHEID

Academiejaar 2023-2024

DE VERWIJZING NAAR MENSENRECHTEN IN FTA'S: EEN VERGELIJKENDE
ANALYSE EN BETOOG VOOR EEN ALGEMENE VERPLICHTING

MASTERSCRIPTIE

Promotor: G. VAN CALSTER

Begeleider: E. GREENAWAY

Corrector: C. BEHRENDT

Masterscriptie ingediend door

Siebe van Veldhoven

bij het eindexamen voor de graad van

MASTER IN DE RECHTEN

ABSTRACT

De trend van Staten om zich meer te richten op vrijhandelsovereenkomsten (FTA's) in plaats van multilaterale handelsovereenkomsten is al sinds de jaren '90 duidelijk zichtbaar op het internationale toneel. Wat echter nog opmerkelijker is, is het toenemende gebruik van mensenrechtenclausules door verschillende Staten, of groepen van Staten, in deze FTA's. Deze thesis begint met een beschrijvende vergelijking van hoe diverse Staten omgaan met deze opmerkelijke trend en identificeert wat als een mensenrechtenclausule in een FTA kan worden beschouwd.

Met deze voorlopige definitie onderzoekt de thesis welke Staten, naast de traditionele spelers, deelnemen aan deze interessante trend en hoe zij ermee omgaan. Net zoals de wereld vol diversiteit is, zo ook is de benadering van verschillende landen ten opzichte van het opnemen van mensenrechtenclausules in FTA's divers. Deze diversiteit leidt tot aanzienlijke rechtsonzekerheden, wat deze thesis motiveert om een pleidooi te voeren voor de invoering van een algemene verplichting binnen het WTO-recht om een mensenrechtenclausule op te nemen in elke FTA.

Dit betoog steunt hoofdzakelijk op twee argumenten. Het praktische argument stelt dat de huidige versnippering in aanpak nefaste gevolgen heeft en pleit voor een algemeen, helder wettelijk kader. Het meer theoretische argument betoogt dat het WTO-recht in essentie een instrument is om mensenrechten te bevorderen, en dat de invoering van deze algemene verplichting het instrument doelgerichter zou maken.

De thesis verkent het interessante spanningsveld tussen handel en mensenrechten, waarbij gestreefd wordt naar een evenwichtige benadering.

.

DANKWOORD

Met het afronden van deze thesis komt eveneens ook het einde van mijn carrière als rechtenstudent in zicht. Na zes semesters aan de Universiteit van Antwerpen, één semester aan de Nationale Universiteit van Singapore en drie semester aan de Katholieke Universiteit Leuven, kan ik haast niet anders dan met een trotse glimlach terugblikken op een uitzonderlijk leerrijk en aangenaam parcours. Ik dien bij deze terugblik ook enige noodzakelijke bescheidenheid aan de dag te brengen, nu het afleggen van dit parcours en het schrijven van deze thesis nooit alleen had gelukt.

Ik wil heel graag mijn ouders bedanken voor alle kansen die ik heb gekregen en om mij te motiveren om deze kansen ook effectief te grijpen.

Ik wil mijn vrienden bedanken, zij die ik reeds kende en zij die ik onderweg heb leren kennen, om mij onevenaarbaar hard te laten lachen op onze talloze avonden gekenmerkt door gezever en gezwans.

Tot slot wil ik mijn vriendin bedanken, voor veel. Om van mij te houden en dit ook te laten blijken, om mij de weg te tonen daar waar ik van het pad dreigde te geraken en om jouzelf te zijn, wat eveneens een reeks aan prachtige kenmerken met zich meebrengt.

Bedankt.

Siebe van Veldhoven

2 mei 2024

INHOUDSOPGAVE

DANKWOORD.....	ii
----------------	----

LIJST MET AFKORTINGEN.....	vi
----------------------------	----

INLEIDING	1
-----------------	---

DEEL 1: MENSENRECHTEN EN FTA'S.....	5
-------------------------------------	---

I. MENSENRECHTENCLAUSULES.....	5
--------------------------------	---

I.I. Wat zijn “mensenrechtenclausules”?.....	5
--	---

A. Algemeen.....	5
------------------	---

B. Benadering volgens de EU.....	7
----------------------------------	---

B.1. Algemeen.....	7
--------------------	---

B.2. Operationeel.....	9
------------------------	---

B.3. Wederkerigheid.....	11
--------------------------	----

C. Benadering volgens China.....	12
----------------------------------	----

C.1. Wederkerigheid.....	12
--------------------------	----

C.2. Adaptief.....	15
--------------------	----

D. Benadering volgens de VS.....	17
----------------------------------	----

D.1. Algemeen.....	17
--------------------	----

D.2. Operationeel.....	18
------------------------	----

D.3. Autonoom.....	20
--------------------	----

E. Andere benaderingen.....	21
-----------------------------	----

E.1. Benadering volgens Chili.....	22
------------------------------------	----

E.2. Benadering volgens sommige Afrikaanse landen.....	23
--	----

F. Voorlopige definite.....	25
-----------------------------	----

I.II. Waarom worden mensenrechten opgenomen in FTA's?.....	26
--	----

A. Algemeen.....	26
------------------	----

B. Drijfveren.....	27
--------------------	----

B.1. Altruïsme.....	27
---------------------	----

B.2. Strategische belangen.....	28
---------------------------------	----

B.2.1. Internationaal imago en legitimiteit.....	29
--	----

B.2.2. Politiek wapen.....	29
B.2.3. Economisch protectionisme.....	30
C. Conclusie.....	31
DEEL 2: MENSENRECHTEN EN HET WTO-RECHT.....	32
I. VERPLICHTINGEN ONDER HET WTO-RECHT.....	32
I.I. Inleiding.....	32
I.II. Verplichtingen voor de WTO als organisatie.....	33
I.III. Verplichtingen voortvloeiend uit het WTO-recht.....	35
A. Algemeen.....	35
B. Invloed van mensenrechten op het WTO-recht.....	35
B.1. Interpretatie.....	35
B.1.1. “Voorwerp en doel”.....	35
B.1.2. Internationaal gewoonterecht.....	37
DEEL 3: ALGEMENE VERPLICHTING.....	38
I. ARGUMENT VANUIT DE PRAKTIJK.....	38
I.I. Inleiding.....	38
I.II. Verplichtingen van de Lidstaten zelf.....	38
A. Het internationaal mensenrechtenregime.....	38
B. Verschil in afdwinging.....	40
I.III. Argument vanuit de praktijk.....	41
A. Versnippering.....	41
A.1. Inleiding.....	41
A.2. Voorbeelden.....	42
A.2.1. Doelstelling van de FTA.....	42
A.2.2. Duurzame ontwikkeling.....	42
A.2.3. Arbeidsnormen.....	43
B. Gevolgen van deze versnippering.....	44
C. Conclusie.....	45
II. ARGUMENT VANUIT DE LINK TUSSEN HANDEL EN MENSENRECHTEN.....	46
I.I. Theoretisch argument.....	46

A. Inleiding.....	46
B. Onlosmakelijke link.....	46
C. WTO-recht als instrument.....	48
D. Conclusie.....	49
III. EVENTUELE OBSTAKELS.....	50
<i>III.I. Inleiding.....</i>	50
<i>III.II. Kernobstakels.....</i>	50
A. Amendementsprocedure.....	50
B. Afdwinging van de clause.....	52
<i>III.III. Andere obstakels.....</i>	52
A. Beoordelingsmarge.....	52
B. Averechts effect.....	53
C. Leken in mensenrechten.....	53
<i>III.IV. Het idealisme van een student.....</i>	54
DEEL 4: CONCLUSIE.....	54
BIBLIOGRAFIE.....	56
I. WETGEVING.....	56
II. RECHTSLEER.....	57
III. ANDERE BRONNEN.....	67

LIJST MET AFKORTINGEN

ACS = Afrika, Caraïben en de Stille Oceaan

AEC = African Economic Community (of Afrikaanse Economische Gemeenschap)

AU = Afrikaanse Unie

BRICS = Brazilië, Rusland, India, China en Zuid-Afrika

CAI = Comprehensive Agreement on Investment

CESCR = Committee on Economic, Social and Cultural Rights (of Het VN-comité voor economische, sociale en culturele rechten)

COMESA = Common Market for Eastern and Southern Africa (of Gemeenschappelijke Markt voor Oostelijk en Zuidelijk Afrika)

CPTPP = Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pacific Partnership (of Uitgebreide en Progressieve Overeenkomst voor Trans-Pacific Partnerschap)

ECOWAS = Economic Community of West African States (of Economische Gemeenschap van West-Afrikaanse Staten)

EEG = Europese Economische Gemeenschap

EFTA = European Free Trade Association (of Europese Vrijhandelsassociatie)

EU = Europese Unie

EP = Europees Parlement

FTA = Free Trade Agreement (of vrijhandelsovereenkomst)

GATT = General Agreement on Tariffs and Trade (of Algemene Overeenkomst betreffende Tarieven en Handel)

ILO = International Labour Organisation (of Internationale Arbeidsorganisatie)

IMF = Internationaal Monetair Fonds

IVBPR = Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten

IVESCR = Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten

MC = Ministeriële Conferentie

MERCOSUR = Mercado Común del Sur (of Zuidelijke Gemeenschappelijke Markt)

NAFTA = North American Free Trade Agreement (of Noord-Amerikaanse Vrijhandelsakkoord)

NAALC = North American Agreement on Labor Cooperation (of Noord-Amerikaanse Akkoord inzake Arbeidssamenwerking)

Ngo = niet-gouvernementele organisatie

OAE = Organisatie van Afrikaanse Eenheid

OHCHR = Office of the United Nations High Commissioner of Human Rights (of Bureau van de Hoge Commissaris van de Verenigde Naties voor de Mensenrechten)

TPP = Trans-Pacific Partnership (of Trans-Pacifisch Partnerschap)

TRIPS = Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (of Overeenkomst inzake de handelsaspecten van de intellectuele eigendom)

UVRM = Universele Verklaring van de Rechten van de Mens

VCLT = Vienna Convention on the Law of Treaties (of Verdrag van Wenen inzake het verdragenrecht)

VEU = Verdrag betreffende de Europese Unie

VN = Verenigde Naties

VS = Verenigde Staten van Amerika

WIPO = World Intellectual Property Organization (of Wereldorganisatie voor de Intellectuele Eigendom)

WTO = World Trade Organisation (of Wereldhandelsorganisatie)

INLEIDING

1. In de winter van 1989, op 15 december om precies te zijn, kwamen de beleidsmakers van de 12 lidstaten van de toenmalige EEG en de, toen 69, ACS-Staten bijeen. Dit resulteerde in de Vierde Conventie van Lomé. Artikel 5 van dit verdrag, dat handelt over uien, rum en EG-prioriteiten¹, wordt later erkend als een van de eerste gevallen waarin een handelsovereenkomst van de EU (destijds dus de EEG) verwees naar het concept van mensenrechten. Specifiek benadrukt het artikel de verplichting van de partijen om zich in te zetten voor mensenrechten en onderstreept het belang hiervan voor het bereiken van de ontwikkelingsdoelstellingen.² Hoewel deze verwijzing een belangrijke erkenning was, bood het nog geen effectieve juridische basis om de overeenkomst op te schorten of op te zeggen in geval van ernstige schendingen van mensenrechten of democratische beginselen.³

2. In de jaren ‘90 werden de eerste EU-overeenkomsten gesloten die wel effectief voorzagen in een dergelijke clause om de verwijzing naar mensenrechten juridisch kracht bij te zetten. Het gaat om de overeenkomsten van 1992 met Brazilië, de landen van het Andespact, de Baltische staten en Albanië, waarin de democratische beginselen en de mensenrechten als een “essentieel element” worden gedefinieerd.⁴

Kort daarna, in 1995, volgde de invoering van een eerste officieel beleidskader voor het opnemen van zogenaamde “mensenrechtenclausules” in de overeenkomsten tussen de EU en derdelanden.⁵ In dat jaar nam de Raad van de EU namelijk een beleid aan om dergelijke clausules op te nemen in alle nieuwe algemene samenwerkings- en handelsovereenkomsten.⁶

¹ K Arts, ‘Het Vierde Verdrag van Lomé: Over Uien, Rum En EG-Prioriteiten’ (1991) 45 Internationale spectator: tijdschrift voor internationale politiek 546.

² *Vierde ACS-EEG-overeenkomst: ondertekend op 15 december 1989 te Lomé* (Bureau voor officiële publikaties der Europese Gemeenschappen 1992); ZAMFIR Ionel, ‘Human Rights in EU Trade Agreements’.

³ Ionel (n 2); Commission (EC), ‘Communication from the Commission on the Inclusion of Respect for Democratic Principles and Human Rights in Agreements between the Community and Third Countries’ COM (95) 216 final, 23 May 1995.

⁴ Commission (n 3).

⁵ Ionel (n 2).

⁶ European Parliament. Directorate General for External Policies of the Union., *The European Parliament’s Role in Relation to Human Rights in Trade and Investment Agreements*. (Publications Office 2014) <<https://data.europa.eu/doi/10.2861/53720>>.

In 2006 werd dit beleid verder uitgewerkt en onderging het enkele wijzigingen. Het is vanaf deze wijzigingen dat er zowel binnen de academische wereld als onder beleidsmakers gesproken wordt van een “nieuwe generatie” vrijhandelsovereenkomsten of FTA’s⁷, waar verder dieper op zal worden ingegaan. Sindsdien zijn de clausules die door dit beleid zijn voorgeschreven, opgenomen in tal van handelsovereenkomsten van de EU, en is de basis voor deze praktijk – het verspreiden van Europese normen en waarden – nu ook algemeen verankerd in de rechtsgrondslagen van het Verdrag betreffende de Europese Unie.⁸ Gemakkelijkshalve zal in de verdere uiteenzetting van deze thesis de term FTA worden gehanteerd.

3. Deze relatief recente ontwikkeling, waarbij mensenrechten worden geïntegreerd in FTA’s, beperkt zich niet louter tot EU-overeenkomsten. Ontwikkelde landen tonen duidelijk belangstelling voor deze kwestie, maar deze interesse is niet onwrikbaar.⁹ Bepaalde ontwikkelingslanden, met name Chili, erkennen eveneens het belang van het toestaan – en soms zelfs het verplichten – van henzelf en hun partners om sociale waarden te beschermen.¹⁰ Aan de andere kant blijven sommige ontwikkelde landen, zoals Australië¹¹ en Japan¹², eerder terughoudend om handel te verbinden met zaken die voorheen als ‘niet-handelskwesties’ werden beschouwd.¹³ Over het algemeen kan worden gesteld dat deze trend sinds de jaren ‘90 steeds prominenter wordt binnen de internationale gemeenschap, zij het niet overal in dezelfde

⁷ Anna Micara, ‘Human Rights Protection in New Generation’s Free Trade Agreements of the European Union’ (2019) 23 The international journal of human rights 1447; ‘PACE Website’ <<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=23489&lang=en>>; COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Individual information sheets on implementation of EU Trade Agreements Accompanying the document REPORT FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS on Implementation and Enforcement of EU Trade Agreements 2021; zie bijvoorbeeld de FTA met Zuid-Korea van 2011, de FTA met Singapore van 2015 of de FTA met Colombia en Peru van 2013.

⁸ Zie artikel 21, §1 VEU, waarin duidelijk wordt gemaakt dat het internationaal optreden van de EU onder meer gericht is op de wereldwijde verspreiding van beginselen zoals de universaliteit en ondeelbaarheid van mensenrechten en fundamentele vrijheden.

⁹ Lorand Bartels, ‘Social Issues: Labour, Environment and Human Rights’, *Bilateral and Regional Trade Agreements* (Cambridge University Press 2000).

¹⁰ Gilberto Aranda Bustamante, ‘Human Rights, Economic Liberalism and Social Affairs in Post-Pinochet Chile’ (2016) 38 Contexto Internacional 133; Bartels, ‘Social Issues’ (n 9).

¹¹ Justin Malbon, ‘The Australia-United States Free Trade Agreement: Trade Trumps Indigenous Interests’ (2004) 111 Media International Australia 34.

¹² Nahoko Ono, ‘Japan’s Approach to FTAs and IP’ in Christoph Antons and Reto M. Hilty (eds), *Intellectual Property and Free Trade Agreements in the Asia-Pacific Region* (Springer 2015) <https://doi.org/10.1007/978-3-642-30888-8_8>.

¹³ Bartels, ‘Social Issues’ (n 9).

mate of met evenveel enthousiasme. De oorzaak van deze wereldwijde trend kan worden beschouwd als een complex samenspel van verschillende factoren.

Eerst en vooral was er de opmars van FTA's in het algemeen. Dit opkomende enthousiasme voor de FTA is grotendeels gestimuleerd door een periode van stagnerende multilaterale handelsdiplomatie, waarin weinig tot geen vooruitgang werd geboekt.¹⁴ Sinds de voltooiing van de laatste belangrijke multilaterale overeenkomst in 1994¹⁵, zijn er wereldwijd meningsverschillen ontstaan over belangrijke handelskwesties zoals landbouw en intellectuele eigendom. Dit heeft de vooruitzichten op nieuwe overeenkomsten via de WTO bemoeilijkt.¹⁶ Door het aldus ontbreken van een realistisch multilateraal alternatief¹⁷ hebben landen die geïnteresseerd zijn in nieuwe overeenkomsten, met het oog op de marktopening, weinig andere opties dan het nastreven van FTA's of soortgelijke overeenkomsten.¹⁸ Met als logisch gevolg dat landen over de hele wereld, zoals o.a. Chili¹⁹, Singapore²⁰ en Mexico²¹, zich sindsdien enorm actief opstellen in de wereld van FTA's. Ook de Verenigde Staten van Amerika vormen hierop geen uitzondering²², hoewel enige nuance op zijn plaats is. Sinds de inauguratie van president Joe Biden in 2021, heeft de VS ervoor gekozen om geen nieuwe uitgebreide vrijhandelsovereenkomsten met andere landen na te streven.²³ De redenering hierachter is dat de meerderheid van de Amerikanen zich heeft gekeerd tegen dit type overeenkomsten, die weliswaar de wereldhandel bevorderen maar ook bijdragen aan het verplaatsen van fabrieksbanen naar het buitenland.²⁴

¹⁴ Greg Mastel, 'The Rise of the Free Trade Agreement' (2004) 47 Challenge 41.

¹⁵ Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex 1A, 15 April 1994, 1867 UNTS 3 (entered into force 1 January 1995) (GATT 1994).

¹⁶ Mastel (n 9).

¹⁷ Alan Cowell Becker, Elizabeth and Richard W Stevenson Contributed Reporting From Washington For This Article, 'Europeans Plan to Press For Tariffs Against U.S' *The New York times* (New York, NY, 2003) C1.

¹⁸ Mastel (n 9).

¹⁹ Legal Team Chile, 'What Are the Free Trade Agreements in Chile?' (*Biz Latin Hub*, 5 November 2019) <<https://www.bizlatinhub.com/what-are-free-trade-agreements-chile/>>.

²⁰ 'Free Trade Agreements and Singapore' (*Centre for International Law*) <<https://cil.nus.edu.sg/publication/free-trade-agreements-and-singapore/>>.

²¹ 'Mexico's Free Trade Agreements' <<https://www.everycrsreport.com/reports/R40784.html>>.

²² Lael Brainard, 'Trade Policy in the 1990s' (*Brookings*, 30 November 1AD) <<https://www.brookings.edu/research/trade-policy-in-the-1990s/>>.

²³ Robert Reich, 'Biden Is Turning Away from Free Trade – and That's a Great Thing' *The Guardian* (29 August 2023) <<https://www.theguardian.com/commentisfree/2023/aug/29/biden-is-turning-away-from-free-trade-and-thats-a-great-thing>>; Ana Swanson, 'Biden's Reluctant Approach to Free Trade Draws Backlash' *The Economic Times* (4 April 2023) <<https://economictimes.indiatimes.com/small-biz/trade/exports/insights/bidens-reluctant-approach-to-free-trade-draws-backlash/articleshow/99230274.cms?from=mdr>>.

²⁴ Ibid.

4. Deze verschuiving van multilateralisme naar bilateralisme in de jaren '90 leidde niet enkel tot een exponentiële toename van FTA's, maar bovendien ook tot een uitbreiding van het toepassingsgebied van deze overeenkomsten.²⁵ Er worden steeds meer vraagstukken aangepakt in FTA's, zoals intellectuele eigendom, arbeidsrechten en milieubescherming.²⁶ Het conventionele antwoord op de vraag naar de opkomst van deze trend wijst naar het succes dat de GATT in de jaren '90 boekte bij het verminderen van tarieven en andere traditionele handelsbelemmeringen.²⁷ Tarieven waren zo laag geworden dat ze niet langer een aanzienlijke hindernis vormden voor internationale handel. Met de afnemende relevantie van de zogenaamde grensobstakels, groeide daarentegen de relatieve betekenis van "achter-de-grens-obstakels".²⁸ Er ontstond met andere woorden ruimte voor andere kwesties die niet traditioneel verbonden waren met handel. En het is deze regelgevende heterogeniteit²⁹, in combinatie met de voortdurende toename van handelsactiviteiten, die heeft geleid tot deze aanzienlijke uitbreiding van de onderwerpen binnen FTA's.³⁰

Een specifiek onderwerp dat opvalt en relevant is voor dit werk, is de toenemende integratie van bepalingen die verwijzen naar mensenrechten in FTA's. Dit fenomeen krijgt veel aandacht van beleidsmakers en academici wereldwijd. Het overbruggen van de kloof tussen handels- en mensenrechtenregimes is dan ook al geruime tijd onderwerp van discussie in de internationale gemeenschap.³¹

5. Deze thesis vormt enerzijds een vergelijkende beschrijving van de huidige praktijk van het opnemen van mensenrechtenclausules in FTA's, en anderzijds een betoog voor het invoeren van een algemene verplichting hieromtrent.

Deel 1 behandelt het concept "mensenrechtenclausule". Het eerste aspect van dit deel zal zich richten op het verkrijgen van een helder beeld van dit concept. Er wordt onderzocht wanneer een clausule als een mensenrechtenclausule kan worden beschouwd en welke essentiële

²⁵ Jia-Jhen Liao, 'Strengthening Global Governance for Human Rights through New-Era FTAs: Beyond Trade-Related Aspects?' (2020) 15 Asian Journal of WTO and International Health Law and Policy 653.

²⁶ Ibid; Jeffrey L Dunoff, "'Trade and'": Recent Developments in Trade Policy and Scholarship--and Their Surprising Political Implications' (1997) 17 Northwestern journal of international law & business 759.

²⁷ Dunoff (n 26).

²⁸ Ibid.

²⁹ Alan O Sykes, 'The (Limited) Role of Regulatory Harmonization in International Goods and Services Markets' (1999) 2 Journal of International Economic Law 49.

³⁰ Michael Hart, 'Coercion or Cooperation; Social Policy and Future Trade Negotiations Sovereignty in the North American Context and in a Changing World' (1994) 20 Canada-United States Law Journal 351.

³¹ Liao (n 18).

kenmerken een clause moet hebben om als zodanig te kwalificeren. Door de antwoorden op deze vragen samen te voegen, wordt een voorlopige werkdefinitie van het concept “mensenrechtenclause” geformuleerd. Het tweede aspect van dit deel onderzoekt de onderliggende redenen voor het opnemen van deze clauses in FTA’s.

Deel 2 schuift het thema onder de loep van het internationaal recht in het algemeen, en het WTO-recht in het bijzonder. Er wordt vastgesteld dat er momenteel geen algemene verplichting bestaat binnen deze rechtsdomeinen om een mensenrechtenclause op te nemen in een FTA. In Deel 3 volgt dan het betoog over waarom dergelijke verplichting er wel zou moeten zijn. Er wordt zowel een praktisch argument alsook een theoretisch argument aangehaald om dit betoog te staven. Deel 4 concludeert.

DEEL 1: MENSENRECHTEN EN FTA’S

I. MENSENRECHTENCLAUSULES

I.I. Wat zijn ‘mensenrechtenclauses’?

A. Algemeen

6. Om een voorlopige definitie te formuleren, zullen verschillende opvattingen en voorbeelden van clauses die door een specifieke Staat of groep Staten als zodanig worden beschouwd, naast elkaar worden gelegd en vergeleken. Uit deze analyse zullen verschillende kenmerken naar voren komen. De kenmerken die het meest opvallen en als bijna universeel kunnen worden bestempeld, worden samengebracht om een initiële indruk te geven van de essentiële kenmerken die een mensenrechtenclause zou moeten hebben. Dit biedt een fundamenteel inzicht in wat algemeen wordt beschouwd als essentieel voor de definitie van een clause als mensenrechtenclause. De cumulatie van deze kenmerken leidt uiteindelijk tot deze definitie:

“Een mensenrechtenclause in een FTA is een bepaling die wederkerige verplichtingen oplegt aan de deelnemende partijen om operationeel en adaptief te handelen, ter bescherming van algemene mensenrechten zoals vastgesteld in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, en/of specifieke rechten zoals arbeids- en milieurechten, en/of democratische principes, en waarbij de autonomie van de clause wordt benadrukt, zodat de focus ligt op het handhaven

en bevorderen van deze rechten en principes binnen het kader van de handelsrelatie en niet afhankelijk van deze relatie.”

7. Bij wijze van initiatie wordt verwezen naar de *Dictionary of Trade Policy Terms*. Deze woordenlijst wordt erkend als een bron door de WTO zelf.³² Volgens de WTO biedt ze een grondig overzicht van de termen en begrippen die worden gehanteerd in het internationale handelsbeleid.³³ De woordenlijst hanteert de volgende definitie voor een mensenrechtenclausule: “*a provision in national trade laws or international treaties which promotes the observance of human rights*”.³⁴

Hoewel deze definitie inhoudelijk beperkt is, doet dit geen afbreuk aan haar waarde als vertrekpunt voor het formuleren van een meer gedetailleerde definitie. Het zal dan ook functioneren als zodanig, als een bouwbasis die wordt aangevuld met de terugkerende elementen uit verschillende perspectieven en voorbeelden van diverse Staten.

8. Aanvang wordt genomen bij de benadering volgens de EU. Nadien wordt gekeken naar de visie van China. Nu de groeiende invloed van China op niet-handelsgerelateerde kwesties steeds duidelijker wordt binnen het geopolitieke landschap, lijkt de onvermijdelijke opkomst van deze wereldmacht zich ook op dit terrein – het beschermen van mensenrechten via handel – te manifesteren.³⁵ Dit komt door de impact die China heeft gehad, niet alleen binnen de WTO, maar ook in andere internationale fora, vaak in samenwerking met de BRICS-landen en andere ontwikkelingslanden.³⁶ Aangezien het nu evident is dat enige significante verandering binnen het domein van de wereldhandel, en meer specifiek binnen de opkomst van mensenrechten in de wereldhandel, afhankelijk zal zijn van de instemming en medewerking van China, lijkt het interessant om ook haar visie in acht te nemen. Vervolgens worden nog de benaderingen bekeken van de VS, Chili en enkele Afrikaanse landen.

³² ‘WTO | Publications’ <https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/dictionary_trade_policy_e.htm>.

³³ Ibid.

³⁴ Walter Goode (ed), ‘H’, *Dictionary of Trade Policy Terms* (6th edn, Cambridge University Press 2020) <<https://www.cambridge.org/core/books/dictionary-of-trade-policy-terms/h/580A3EB6E9613BC2E4E6B21156CF24B8>>.

³⁵ Paolo Farah and Elena Cima (eds), *China’s Influence on Non-Trade Concerns in International Economic Law* (Routledge 2016).

³⁶ Ibid.

B. Benadering volgens de EU

B.1. Algemeen

9. Al geruime tijd legt de EU de nadruk op de vereiste dat landen die wensen toe te treden tot de EU, zich moeten houden aan mensenrechten en democratische principes.³⁷ Pas later heeft de EU deze benadering ook toegepast op haar externe betrekkingen met niet-toetredende landen. Een belangrijk keerpunt op dit gebied vond plaats in 1977, toen de EU probeerde de Stabex-betalingen aan Oeganda stop te zetten vanwege mensenrechtenschendingen.³⁸ De EU ontdekte echter dat dit technisch gezien niet mogelijk was binnen het kader van de ACP-EU Lomé Conventie. Hoewel deze specifieke situatie informeel werd opgelost, motiveerde het de EU om na te denken over haar formeel beleid betreffende externe relaties.³⁹

10. Met de ineenstorting van het communisme in 1989 kreeg de EU de gelegenheid om banden te smeden met haar Centraal- en Oost-Europese burenen. Een buitenkans voor de EU om haar hervormde externe beleid te testen door mensenrechtenclausules te integreren in de nieuwe overeenkomsten met deze landen.⁴⁰ In 1995 volgt het formeel besluit van de Europese Raad om een concreet beleid aan te nemen waarin werkzame mensenrechtenclausules worden opgenomen in alle toekomstige associatie-, economische en samenwerkingsovereenkomsten van de EU.⁴¹ Deze overeenkomsten, waar FTA's ook onder vallen, regelen de relaties tussen de EU en niet-lidstaten.⁴²

³⁷ Lorand Bartels, 'Human Rights and Sustainable Development Obligations in EU Free Trade Agreements' (2013) 40 Legal issues of economic integration 297; Marie Lavigne, 'Conditions for Accession to the EU' (1998) 40 Comparative Economic Studies 38; zie ook artikel 49 juncto artikel 2 van het Verdrag betreffende de EU.

³⁸ Bartels, 'Human Rights and Sustainable Development Obligations in EU Free Trade Agreements' (n 61).

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Carlos CARNERO GONZÁLEZ, 'Report on the Communication from the Commission on the Inclusion of Respect for Democratic Principles and Human Rights in Agreements between the Community and Third Countries - Committee on Foreign Affairs, Security and Defence Policy | A4-0212/1996 | European Parliament' <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-4-1996-0212_EN.html>; REPORT FROM THE COMMISSION TO THE COUNCIL AND THE EUROPEAN PARLIAMENT on the implementation in 1993 of the Resolution of the Council and of the Member States meeting in the Council on human rights, democracy and development, adopted on 28 November 1991 1994; 'Human Rights, Democracy and Development Cooperation Policy. Commission Communication to the Council and Parliament. SEC (91) 61 Final, 25 March 1991' (1991) <<https://aei.pitt.edu/2937/>>.

⁴¹ COMMUNICATION FROM THE COMMISSION ON THE INCLUSION OF RESPECT FOR DEMOCRATIC PRINCIPLES AND HUMAN RIGHTS IN AGREEMENTS BETWEEN THE COMMUNITY AND THIRD COUNTRIES (n 3).

⁴² 'Associatieovereenkomsten' (ECER) <<https://ecer.minbuza.nl/ecer/dossiers/associatieovereenkomsten/associatieovereenkomsten>>.

11. In 2006 steekt de EU er nog een tand bij en kondigt ze haar nieuwe strategie aan voor toekomstig handelsbeleid, *Global Europe: Competing in the World*.⁴³ Deze strategie legt de nadruk op een actievere benadering bij het sluiten van FTA's in vrijwel alle wereldregio's. De EU streeft ernaar haar rol te versterken in het bilaterale en multilaterale onderhandelingsproces van de zogenaamde "nieuwe generatie" van FTA's: overeenkomsten die zich niet alleen richten op reguliere handel in goederen, maar ook op dienstverlening, investeringszaken, overheidsopdrachten, mededinging en duurzame ontwikkeling.⁴⁴

In lijn met deze nieuwe strategie, plaatst het Verdrag van Lissabon de Gemeenschappelijke Handelspolitiek expliciet onder de exclusieve bevoegdheid van de EU⁴⁵, met een uitbereiding van de bevoegdheden van het EP op dit gebied.⁴⁶ Door het Europees Parlement meer macht te geven, inclusief de vereiste goedkeuring voor overeenkomsten die onder de gewone wetgevingsprocedure vallen⁴⁷, wordt het externe handelsbeleid van de EU beter onderworpen aan democratische controle. Bovendien heeft de grotere rol van het Europees Parlement in het handelsbeleid ook geleid tot een verdere versterking van de aandacht voor niet-economische doelstellingen, zoals kwesties met betrekking tot mensenrechten, milieu en sociale normen.⁴⁸

Dit alles heeft geleid tot meer dan 50 van kracht zijnde overeenkomsten die gelden voor meer dan 120 landen, allemaal met een vorm van mensenrechtenclausule.⁴⁹ Een analyse van de kern van dit beleidskader in de komende alinea's zal inzicht bieden in de elementen en kenmerken die de EU als onmisbaar beschouwt voor de definitie van een mensenrechtenclausule in een FTA.

⁴³ Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions - Global Europe - Competing in the world - A contribution to the EU's Growth and Jobs Strategy {SEC(2006) 1228} {SEC(2006) 1229} {SEC(2006) 1230} 2006.

⁴⁴ Anastasia Makarenko and Lyudmila Chernikova, "New Generation" EU Free Trade Agreements: A Combination of Traditional and Innovative Mechanisms' in Julia Kovalchuk (ed), *Post-Industrial Society: The Choice Between Innovation and Tradition* (Springer International Publishing 2020) <https://doi.org/10.1007/978-3-030-59739-9_10>.

⁴⁵ Artikel 3, 1(e) VWEU.

⁴⁶ Ke Hong, 'The Impacts of Lisbon Treaty on EU Trade Policy and EU-China Trade Relation' (Atlantis Press 2017) <<https://www.atlantis-press.com/proceedings/iccsh-17/25878700>>.

⁴⁷ Artikel 218, 6(a)(v) VWEU.

⁴⁸ Hong (n 71).

⁴⁹ Emmanouil Kalaintzis, 'Human Rights Clauses in EU Trade and Trade Related Agreements: A Step towards Propelling EU Policies to World Recognition or a Panacea for Winning over the Public Opinion?: Reimagining Political Conditionality by Underpinning Enforceability' (KU Leuven Faculteit Rechtsgeleerdheid 2017); European Parliament resolution on the human rights and democracy clause in European Union agreements (2005/2057(INI)) 2006.

B.2. Operationeel

12. Over het algemeen volgen moderne (lees: recente) mensenrechtenclausules in EU FTA's dezelfde elementaire structuur.⁵⁰ Ze beginnen met de vermelding van de verplichting om zich aan mensenrechten te houden. Deze wordt vastgelegd in een zgn. 'essentiële elementen-clausule', die doorgaans als een van de eerste artikelen van de overeenkomst wordt opgenomen. Een standaardformulering van dergelijke clausule ziet er uit als volgt:

“Eerbiediging van de democratische beginselen en fundamentele rechten van de mens, zoals vastgelegd in de Universele Verklaring van de rechten van de mens, en het beginsel van de rechtsstaat vormen de basis van het binnen- en buitenlands beleid van de partijen. Eerbiediging van deze beginselen vormt een essentieel element van deze overeenkomst.”⁵¹

Deze verplichting wordt vervolgens afgedwongen door een zgn. 'niet-uitvoeringsclausule', waardoor een van de partijen passende maatregelen kan nemen als de andere partij de essentiële elementen-clausule schendt.⁵² Dergelijke clausule neemt vaak volgende standaardformulering aan:

“Onverminderd de bestaande mechanismen voor politieke dialoog tussen de partijen, kan elke partij bij schending door een andere partij van de in artikel 1 en 2 van deze overeenkomst bedoelde essentiële elementen, onmiddellijk passende maatregelen in overeenstemming met het internationale recht nemen.”⁵³

13. De methode van de essentiële elementen-clausule heeft in feite de rationele grondslag van artikel 60 van het Verdrag van Wenen overgebracht naar de EU handelsovereenkomsten, als vervanging van het *rebus sic stantibus*-beginsel.⁵⁴ De EU verlaat dus, in de context van haar FTA's, de methode om de overeenkomst te beëindigen in het geval van gewijzigde

⁵⁰ European Parliament. Directorate General for External Policies of the Union. (n 6).

⁵¹ Artikel 1 Handelsovereenkomst tussen de Europese Unie en haar lidstaten, enerzijds, en Colombia en Peru, anderzijds 2012.

⁵² European Parliament. Directorate General for External Policies of the Union. (n 6).

⁵³ Artikel 8, lid 3 Handelsovereenkomst tussen de Europese Unie en haar lidstaten, enerzijds, en Colombia en Peru, anderzijds 2012.

⁵⁴ Ibid; Narine Ghazaryan, 'A New Generation of Human Rights Clauses? The Case of Association Agreements in the Eastern Neighbourhood' (2015) 40 European law review 391; Eibe Riedel and Martin Will, 'Human Rights Clauses in External Agreements of the EC' (1999).

onderliggende omstandigheden⁵⁵, en dreigt in de plaats daarvan met de opschorting, of zelfs de beëindiging van de overeenkomst op grond van de schending van een essentieel element ervan.⁵⁶ Door vervolgens het respect voor mensenrechten te bestempelen als een essentieel element van de overeenkomst, krijgt de mensenrechtenclausule zijn beoogde effectiviteit.

14. Het gebruik van deze standaardstructuur door de EU brengt duidelijk de intentie naar voren om een mensenrechtenclausule in een FTA effectiviteit mee te geven. De clausule dient met andere woorden operationeel te zijn, een kenmerk dat voortvloeit uit de afdwingbaarheid die normaliter wordt geboden door de combinatie van de essentiële element-clausule en de niet-uitvoeringsclausule.⁵⁷

Deze traditionele clausule is echter niet het enige instrument in de gereedschapskist van de EU om respect voor mensenrechten af te dwingen via FTA's. Sinds 2008 heeft de EU ook arbeids- en milieubepalingen opgenomen in haar handelsovereenkomsten.⁵⁸ In zogenaamde “hoofdstukken over duurzame ontwikkeling” bevatten deze overeenkomsten minimale verplichtingen om de genoemde multilaterale ILO- en milieubeschikkingen uit te voeren.⁵⁹

15. De EU is ervan overtuigd dat een “positief en constructief partnerschap gebaseerd op dialoog” de meest aangewezen weg tot verandering is wat betreft het respecteren van mensenrechten.⁶⁰ Maar tegelijkertijd benadrukt ze ook het belang om in te zien dat derde landen zich in sommige gevallen niet echt wensen in te zetten voor veranderingen via dialoog en overleg, zodat ‘negatieve maatregelen’, verwijzend naar de schorsing of opzegging van de FTA, beter geschikt kunnen zijn.⁶¹ In lijn met deze redenering heeft de EU recent enkele unilaterale

⁵⁵ Artikel 62, lid 1 van het Verdrag van Wenen (“rebus sic stantibus-beginsel”).

⁵⁶ Artikel 60, lid 3, b) van het Verdrag van Wenen.

⁵⁷ COMMUNICATION FROM THE COMMISSION ON THE INCLUSION OF RESPECT FOR DEMOCRATIC PRINCIPLES AND HUMAN RIGHTS IN AGREEMENTS BETWEEN THE COMMUNITY AND THIRD COUNTRIES (n 3); Maria Koblanck, ‘What’s in a Human Rights Clause?: Its Development, Its Application, and an Insight into the Construct of a European Identity’.

⁵⁸ Bartels, ‘Social Issues’ (n 9); Bartels, ‘Human Rights and Sustainable Development Obligations in EU Free Trade Agreements’ (n 61); Economische partnerschapsovereenkomst tussen de Cariforum-staten, enerzijds, en de Europese Gemeenschap en haar lidstaten, anderzijds 2017.

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld artikelen 286 en 287 van de Overeenkomst waarbij een associatie tot stand wordt gebracht tussen de Europese Unie en haar lidstaten, enerzijds, en Midden-Amerika, anderzijds 2012.

⁶⁰ Communication from the Commission to the Council and the European Parliament - The European Union’s role in promoting human rights and democratisation in third countries 2001.

⁶¹ Ibid; Matthias Maass, ‘The European Union, Vietnam, and Human Rights as Law: The Case of the 1995 EU–Vietnam Framework Agreement and Its Human Rights Clause.’ (2012) 10 Asia Europe journal 215.

initiatieven genomen op het gebied van de bestrijding van ontbossing⁶² en dwangarbeid.⁶³ Maar ook binnen deze recente instrumenten en voorstellen wordt de samenwerking met de betrokken landen benadrukt⁶⁴ en toont de EU wederom, door te kiezen voor juridisch bindende instrumenten en niet voor louter vrijwillige maatregelen⁶⁵, het belang dat ze hecht aan de effectiviteit en doeltreffendheid van instrumenten die instaan voor het beschermen van mensenrechten. Een belang dat doorgetrokken kan worden naar de visie van de EU op de bescherming van mensenrechten via FTA's.

Wederom een bevestiging dat volgens de EU een mensenrechtenclausule in een FTA operationeel als één van zijn definiërende kenmerken dient te hebben.

B.3. Wederkerigheid

16. Volgens het beginsel van wederkerigheid is “de prestatie van de EU van direct belang binnen de mensenrechtenclausule, die het respect voor democratische beginselen en mensenrechten beschouwt als een essentieel element van de overeenkomst tussen de EU en een derde land”.⁶⁶ In wezen heeft de EU, theoretisch gezien, evenveel recht om de overeenkomst op te schorten in geval van schending van mensenrechten door het betreffende derde land, als dat derde land dit recht ook heeft ten opzichte van de EU.

⁶² Verordening (EU) 2023/1115 van het Europees Parlement en de Raad van 31 mei 2023 betreffende het op de markt van de Unie aanbieden en de uitvoer uit de Unie van bepaalde grondstoffen en producten die met ontbossing en bosdegradatie verband houden, en tot intrekking van Verordening (EU) nr. 995/2010 (Voor de EER relevante tekst) 2023 (OJ L).

⁶³ Voorstel voor een VERORDENING VAN HET EUROPEES PARLEMENT EN DE RAAD inzake een verbod op met dwangarbeid vervaardigde producten op de markt van de Unie 2022.

⁶⁴ ‘Verordening Inzake Ontbossingsvrije Producten - Europese Commissie’ <https://environment.ec.europa.eu/topics/forests/deforestation/regulation-deforestation-free-products_en> accessed 4 April 2024; ‘Deal on EU Ban on Products Made with Forced Labour | News | European Parliament’ (5 March 2024) <<https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20240301IPR18592/deal-on-eu-ban-on-products-made-with-forced-labour>> accessed 4 April 2024.

⁶⁵ ‘Verordening Inzake Ontbossingsvrije Producten - Europese Commissie’ (n 90); ‘Deal on EU Ban on Products Made with Forced Labour | News | European Parliament’ (n 90); WERKDOCUMENT VAN DE DIENSTEN VAN DE COMMISSIE SAMENVATTING VAN HET EFFECTBEOORDELINGSVERSLAG tot het minimaliseren van het aan producten die in de Unie in de handel worden gebracht verbonden risico op ontbossing en bosdegradatie bij voorstel voor een VERORDENING VAN HET EUROPEES EN DE RAAD betreffende het op de markt van de Unie aanbieden en de uitvoer uit de Unie van bepaalde grondstoffen en producten die met ontbossing en bosdegradatie verband houden, en tot intrekking van Verordening (EU) nr. 995/2010 2021.

⁶⁶ Mielle K Bulterman, *Human Rights in the Treaty Relations of the European Community: Real Virtues Or Virtual Reality?* (Intersentia 2001); Cuyckens (n 54).

17. Hoewel dit kenmerk veeleer louter theoretisch lijkt te zijn, wordt ze weldegelijk bevestigd door de EU zelf als een wezenlijk kenmerk van een mensenrechtenclausule in een FTA.⁶⁷ In een Resolutie van het Europees Parlement uit 2005 wordt dit kenmerk van wederkerigheid tweemaal benadrukt: eerst als “aspect van de clausule”⁶⁸ zelf en daarna als “rechtsgrondslag op grond waarvan de partijen met elkaar kunnen discussiëren en optreden.”⁶⁹

Een tekstuele analyse van de mensenrechtenclausules van de EU zelf bevestigt dit resultaat ook. Neem bijvoorbeeld de FTA tussen de EU en Colombia en Peru van 2012, waarin de niet-uitvoeringsclausule aangeeft dat “*elke partij* bij schending door een andere partij van de... essentiële elementen, onmiddellijk passende maatregelen kan nemen”.⁷⁰ Het wederkerig karakter komt hier duidelijk tot uiting, nu elke partij, en niet alleen de EU, zich kan beroepen op de maatregelen van de niet-uitvoeringsclausule.

18. De mensenrechtenclausules in de EU FTA's dragen op deze manier het principe van gezamenlijke verantwoordelijkheid in zich, omdat ze wederzijds zijn en bindend voor beide partijen; mensenrechten worden zo een extra element van de relatie.⁷¹ Volgens deze thesis is dit een logisch gegeven. Als men daadwerkelijk het respect voor mensenrechten op een bredere schaal wil waarborgen, kan dat geenszins gebeuren door het hanteren van dubbele standaarden. Beide partijen moeten elkaar ter verantwoording kunnen houden middels de mensenrechtenclausule. Het respecteren van mensenrechten is geen eenrichtingsstraat. In hoeverre dit effectief de onderliggende reden is voor het opnemen van mensenrechten is nog maar de vraag, een vraag die verder zal worden besproken.

C. Benadering volgens China

C.1. Wederkerigheid

⁶⁷ Kalaintzis (n 74); European Parliament resolution on the human rights and democracy clause in European Union agreements (2005/2057(INI)) (n 74).

⁶⁸ European Parliament resolution on the human rights and democracy clause in European Union agreements (2005/2057(INI)) (n 41), overweging N.

⁶⁹ Ibid, overweging 1(f).

⁷⁰ Handelsovereenkomst tussen de Europese Unie en haar lidstaten, enerzijds, en Colombia en Peru, anderzijds (n 76).

⁷¹ Elena Fierro, ‘Human Rights Clauses in Financial (Unilateral) Regulations’, *The EU's Approach to Human Rights Conditionality in Practice* (Brill Nijhoff 2002) <http://brill.com/display/book/9789004481558/B9789004481558_s015.xml>.

19. Na een periode van zeven jaar is er eindelijk, op 30 december 2020, een ‘principeakkoord’ bereikt tussen de EU en China over de Comprehensive Agreement on Investment. Ondanks dat deze overeenkomst eerder te typeren valt als *sui generis* en niet als een traditionele EU FTA, heeft de omvang en geopolitieke relevantie van beide contracterende partners het nieuwe EU-China akkoord tot een relevant internationaal evenement gemaakt.⁷² De Europese Commissie bestempeld dit akkoord als “het meest ambitieuze akkoord dat China ooit met een derde land heeft bereikt”.⁷³ Desondanks zijn de algemene betrekkingen tussen de EU en China sindsdien aanzienlijk verslechterd, onder meer vanwege de kritiek vanuit de EU op de toegeeflijke houding van China ten opzichte van Rusland en Poetin’s oorlog in Oekraïne.⁷⁴ Maar ook, en relevanter in deze context, is het vastlopen van de CAI, die door het EP in de ijskast is gezet⁷⁵ vanwege de onvermijdelijke discussies over sancties en tegenmaatregelen met betrekking tot mensenrechtenkwesties.⁷⁶

Dit ‘obstakel’, waar de onderhandelingen tussen de EU en China in dit kader op stuiten, legt in essentie de primaire visie van China bloot wat betreft het opnemen van een mensenrechtenclausule in een internationale handelsovereenkomst. Nu de EU het opnemen van een dergelijke clausule ziet als een *sine qua non*, houdt China hier een ander idee aan over. China ziet het veeleer als een overbodige inmenging in hun binnenlands beleid.⁷⁷

20. Ondanks deze algemene desinteresse van China in mensenrechtenclausules op internationaal niveau, doet Zhang Hua toch een interessante observatie met betrekking tot de kenmerken van dergelijke clausule. Hij benadrukt met name dat, indien er weldegelijk een mensenrechtenclausule wordt opgenomen, deze clausule een bilateraal juridisch instrument is.⁷⁸ Hij is er met andere woorden van overtuigd dat, in principe, China er op elk moment gebruik

⁷² Mario Telo, ‘Controversial Developments of EU-China Relations: Main Drivers and Geopolitical Implications of the Comprehensive Agreement on Investments’ (2021) 59 Journal of Common Market Studies 162.

⁷³ ‘Key Elements of the EU-China Comprehensive Agreement’ (European Commission - European Commission) <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_2542>.

⁷⁴ ‘Relatie EU en China is verslechterd na veiligheidstop München’ (bnr.nl) <<https://www.bnr.nl/nieuws/internationaal/10541079/relatie-eu-en-china-is-verslechterd-na-veiligheidstop-munchen>>.

⁷⁵ European Parliament, ‘EU-China Comprehensive Agreement on Investment (EU-China CAI) | Legislative Train Schedule’ (European Parliament) <<https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-a-stronger-europe-in-the-world/file-eu-china-investment-agreement>>.

⁷⁶ Guillaume Van der Loo, ‘Lost in Translation? The Comprehensive Agreement on Investment and EU-China Trade Relations.’

⁷⁷ Mathieu Duchâtel and Jonathan Hall, ‘The Human Rights Clause in China-Europe Negotiations’ [2008] China perspectives 91.

⁷⁸ Hua Zhang, ‘The Problem of the Clause on Human Rights and the Sino-European Agreement on Cooperation’ (2008) 8 Xiandai Guoji Guanxi 40.

van zou kunnen maken om de mensenrechtensituatie in Europa aan de kaak te stellen. Hij beschrijft de clause als een juridisch wapen zolang de situatie met betrekking tot de bescherming van immigranten- en minderheidsrechten een probleem blijft in Europa.⁷⁹ China ziet deze situatie mogelijks als een zwakte die het kan exploiteren. Door deze kwesties te benadrukken, kan China namelijk de aandacht afleiden van zijn eigen mensenrechtenrecord en druk uitoefenen op Europese landen om hun interne uitdagingen aan te pakken.⁸⁰ Dit kan worden bereikt door diplomatieke druk, het ondermijnen van Europa's morele autoriteit op het gebied van mensenrechten, en het gebruik van binnenlandse propaganda om China's imago als mensenrechtenverdediger te versterken.⁸¹ Kortom, China's interesse in de situatie met betrekking tot de bescherming van immigranten- en minderheidsrechten in Europa is waarschijnlijk gericht op het behalen van strategische voordelen in internationale betrekkingen.

21. Los van de spanningen tussen de EU en China, kan er uit deze observatie wel een interessant kenmerk voor mensenrechtenclausules naar voren worden geschoven: wederkerigheid. Het gaat hier om wederkerigheid in de zin van het bredere concept dat Staten internationaal recht niet beschouwen als een objectief systeem van regels los van andere partijen, maar eerder als een middel om concrete voordelen te behalen die in verhouding staan tot de last die vrijwillig wordt aanvaard door het aangaan van een verplichting.⁸² Rechter Bruno Simma begrijpt wederkerigheid in deze zin als “de status van een relatie tussen twee of meer staten waarin het gedrag van de ene partij op de een of andere manier juridisch afhankelijk is van dat van de andere partij”.⁸³

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Max Roger Taylor, ‘Inside the EU–China Human Rights Dialogue: Assessing the Practical Delivery of the EU’s Normative Power in a Hostile Environment’ (2022) 44 *Journal of European Integration* 365; Lucia Mariele Torlai, ‘Harmony and Conflict in EU-China Human Rights Relations: The Case of Xinjiang - An Empirical Analysis in Light of Qin Yaqing’s Relational Theory and the Chinese Conception of Human Rights’ (KU Leuven Faculteit Sociale Wetenschappen 2022).

⁸¹ Torlai (n 48); ‘Statement by the Mission of China to the EU on Human Rights Day’ <http://eu.china-mission.gov.cn/eng/gdxw/201912/t20191210_8198089.htm>.

⁸² Andreas Paulus, ‘Reciprocity Revisited’ in Ulrich Fastenrath and others (eds), *From Bilateralism to Community Interest: Essays in Honour of Bruno Simma* (Oxford University Press 2011) <<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199588817.003.0010>>.

⁸³ Ibid; Arianna Whelan (ed), ‘What Is Reciprocity?’, *Reciprocity in Public International Law* (Cambridge University Press 2023) <<https://www.cambridge.org/core/books/reciprocity-in-public-international-law/what-is-reciprocity/D4E21F4E22C800784D5B84A70FC0DE29>>; Bruno Simma, ‘Reciprocity’ Max Planck Encyclopedias of International Law [MPIL].

22. De vraag rijst of een mensenrechtenclausule in een FTA per definitie wederkerig moet zijn, en zo ja, in welke zin.

Volgens deze thesis hangt het antwoord noodzakelijkerwijs af van de interpretatie van het begrip wederkerigheid. Wat betreft wederkerigheid in bredere zin, zoals hierboven beschreven⁸⁴, beschouw ik dit als een inherent element van een mensenrechtenclausule in een FTA. Enerzijds verlangt een Staat, of een groep Staten, naast het vestigen van een handelsrelatie, ook het respecteren van mensenrechten. Anderzijds streeft de andere Staat, waarmee de FTA wordt gesloten, vooral naar deze handelsrelatie. Het opnemen van een mensenrechtenclausule in de FTA vertegenwoordigt dus altijd impliciet deze wederkerigheid.

Wat betreft wederkerigheid in de zin dat het respecteren van mensenrechten door beide partijen wederzijds kan worden afgedwongen op basis van een mensenrechtenclausule, lijkt het wenselijk om dit als een expliciet element op te nemen in de definitie van een mensenrechtenclausule in een FTA. Op deze manier zijn beide partijen verplicht zich in te zetten voor mensenrechten, en kan de zogenaamd “goede” Staat, vaak een land van de EU of de EU zelf, zich niet verschuilen achter de discrepantie dat ze zelf nooit mensenrechten schenden.

C.2. Adaptief

23. Hoewel het niet zozeer aangewezen is om onvoorwaardelijk kenmerken van een mensenrechtenclausule in een nationale context direct te extrapoleren naar verwachtingen met betrekking tot een mensenrechtenclausule in een FTA, kan een beknopte analyse van de mensenrechtenclausule in de Chinese Grondwet toch enig inzicht verschaffen.

24. Artikel 33 van de Grondwet van de Volksrepubliek China bevat de mensenrechtenclausule, waarin wordt verklaard dat: “De Staat respecteert en beschermt de mensenrechten”.⁸⁵ Hoewel de betekenis van deze bepaling op het eerste gezicht helder lijkt, werpt Guo Chunzhen enige overwegingen op. Hij plaatst deze bepaling tegenover de drang van China om zich alsmaar verder te ontwikkelen en trekt hieruit enkele interessante conclusies. Guo Chunzhen beschouwt de mensenrechtenclausule in de bredere context van China, een land dat ingrijpende

⁸⁴ Paulus (n 50).

⁸⁵ Artikel 33 Grondwet van de Volksrepubliek China 1982.

hervormingen en transformaties ondergaat, waarbij de opbouw van een samenleving een cruciale en dringende taak is.⁸⁶ In deze context stelt hij dat “het fundamentele doel van de wet is om de menselijke waardigheid te kunnen vervullen op een manier die aansluit bij de eisen van de moderne wereld”.⁸⁷

Het gaat hier om het snijpunt tussen het beschermen van mensenrechten en het bevorderen van handel. Guo Chunzhen benadrukt hierin dat, zonder de intentie om de waarde van de mensenrechtenclausule volledig te ondermijnen, het van belang is dat de bescherming van mensenrechten de verdere ontwikkeling en modernisering van China niet belemmert.⁸⁸ Hoewel dit idee van ondergeschiktheid een interessante benadering is, zal het niet worden opgenomen als kenmerk in de definitie van een mensenrechtenclausule in een FTA, nu dit volgens deze thesis de hele intentie van een mensenrechtenclausule in een FTA uitholt en dus veeleer van contradictoire waarde zou zijn. Het zou met andere woorden tot gevolg hebben dat er een soort ondergeschiktheidsexceptie in het leven wordt geroepen, waarbij de betrokken Staten de mensenrechtenclausule in hun FTA links mogen laten liggen, telkens wanneer ze kunnen aantonen dat de afdwinging ervan de verdere ontwikkeling en modernisering zou belemmeren. De contradictie die zich hier voordoet, is dat de handhaving van de mensenrechtenclausule normaal gesproken zou leiden tot de ontbinding of opschorting van de FTA, waardoor de economische voordelen die het met zich meebrengt, verdwijnen.⁸⁹ Als men vervolgens deze economische voordelen gelijkstelt aan de “verdere ontwikkeling en modernisering” van een Staat, zou dit betekenen dat elke handhaving van een mensenrechtenclausule in een FTA het invoeren van deze ondergeschiktheidsexceptie zou kunnen rechtvaardigen. De uitholling manifesteert zich.

25. De mensenrechtenclausule in de Chinese grondwet biedt een richtlijn voor de uitdagingen die voortkomen uit eventuele veranderingen van het mensbeeld. De grondwetgever kan deze clausule uitleggen met een open en groeiende houding om het gezag van de grondwet te

⁸⁶ 郭春镇, ‘法律中“人”的形象变迁与“人权条款”之功能’ (‘De evolutie van het beeld van ‘de persoon’ in de wet en de functie van ‘mensenrechtenclausules’) [2010] Xueshu yuekan 21.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid; Qu Xiangfei, ‘Can the Human Rights Clause of the Chinese Constitution Be Interpreted from the International Human Rights Law Perspective?’, *Human Rights and Good Governance* (Brill Nijhoff 2016) <<http://brill.com/display/book/edcoll/9789004308770/B9789004308770-s014.xml>> accessed 14 January 2024; Jing Men, ‘Between Human Rights and Sovereignty - An Examination of EU-China Political Relations’ (2011) 17 *European Law Journal* 534.

⁸⁹ Lorand Bartels, *Human Rights Conditionality in the EU’s International Agreements* (University Press 2005).

behouden, de menselijke waardigheid te beschermen en te voldoen aan de eisen van de Chinese rechtstraditie.⁹⁰ Op deze manier vertoont de mensenrechtenclausule een mate van adaptiviteit. Het hebben van een adaptief karakter lijkt dan ook een aanbevolen kenmerk voor een mensenrechtenclausule in een FTA. Dit vermogen kan namelijk het toepassingsbereik aanzienlijk vergroten, wat wenselijk is.

D. Benadering volgens de VS

D.1. Algemeen

26. In 1994 introduceerden de Verenigde Staten voor het eerst bepalingen met betrekking tot mensenrechten in hun FTA's. Dit deden ze binnen het kader van het NAFTA, specifiek in het NAALC.⁹¹ Het betrof geen algemene verwijzing naar mensenrechten, maar eerder een specifieke focus op arbeidsrechten en -normen, ontstaan als reactie op de anti-globaliseringsbeweging. Deze beweging was op zijn beurt ontstaan als reactie op de wereldwijde neoliberale economische hervormingen in de jaren '70-'80, geleid door Ronald Reagan en Margaret Thatcher.⁹²

Deze zorg over arbeidsrechten kwam voornamelijk voort uit landen zoals de VS en Canada, die hogere arbeidsnormen hanteren in vergelijking met landen zoals Mexico. Er was bezorgdheid dat deze lagere normen in Mexico een oneerlijk concurrentievoordeel zouden opleveren op de internationale markt.⁹³ Dit werd beschouwd als een oneerlijke handelspraktijk en zou kunnen leiden tot een neerwaartse harmonisatie van arbeidsregelgeving, bekend als de '*race to the bottom*' (of 'race naar de bodem').⁹⁴ Deze context resulteert in een andere benadering van de VS ten opzichte van het opnemen van mensenrechten in haar vrijhandelsovereenkomsten en definieert daarmee ook een andere rationaliteit met betrekking tot wat beschouwd wordt als een mensenrechtenclausule in een FTA.

⁹⁰ 郭春镇 (n 56).

⁹¹ Liao (n 25).

⁹² *ibid*; Geoffrey Pleyers, 'The Global Justice Movement'.

⁹³ Stephen Joseph Powell and Patricia Camino Perez, 'Global Laws, Local Lives: Impact of the New Regionalism on Human Rights Compliance' (2011) 17 Buffalo Human Rights Law Review 117.

⁹⁴ Nita Rudra, 'Globalization and the Race to the Bottom in Developing Countries: Who Really Gets Hurt?' (Cambridge Core, September 2008) <<http://www.cambridge.org/core/books/globalization-and-the-race-to-the-bottom-in-developing-countries/839AC51C9CEB404477EDDB1977E9CC54>>.

27. De beknopte historische context hierboven schetst de achtergrond voor de totstandkoming van enkele aspecten die passen bij de vroege benadering van de VS met betrekking tot het opnemen van mensenrechten in hun FTA's. Twee van deze aspecten zijn relevant en worden beschreven om vervolgens hun ontwikkeling, en dus de ontwikkeling van de benadering van de VS, te beschrijven. Dit leidt tot de identificatie van twee eigenschappen – operationeel en autonoom – die iets vertellen over de visie van de VS ten opzichte van mensenrechtenbepalingen in hun FTA's.

D.2. Operationeel

28. Het eerste aspect dat wordt aangetroffen in de vroegere benadering van de VS is de eerbiediging van de soevereiniteit van de partijen.⁹⁵ Een blik op enkele bepalingen in de FTA's van de VS brengt dit aspect meteen tot leven. Allereerst maken alle clausules die van de partijen vereisen om te voldoen aan internationale arbeidsnormen gebruik van de open formulering “zal streven naar”, die eerder klinkt als een warme aanbeveling.⁹⁶ Bovendien is er slechts één verplichting met betrekking tot arbeidsnormen in principe echt bindend, omdat dit de enige verplichting is die vatbaar is voor het geschillenbeslechtsmechanisme.⁹⁷ Deze verplichting vereist eenvoudigweg dat de partij “haar eigen nationale wetten handhaaft”⁹⁸, in plaats van te voldoen aan specifieke internationale normen.

29. Eind 2006 lijkt het handelsbeleid van de VS vast te lopen: er heerste een toenemend verdeelde en partijdige sfeer, en er is weinig vooruitgang te bespeuren bij verschillende handelsinitiatieven.⁹⁹ Er was dringend behoefte aan verandering, en in 2007 werd in het Amerikaanse Congres “*A New Trade Policy for America*” goedgekeurd – een nieuw

⁹⁵ Liao (n 25).

⁹⁶ Ibid; Zolomphi Nkowni, ‘International Trade and Labour: A Quest for Moral Legitimacy’ (2009) 8 *Journal of International Trade Law and Policy* 4; zie bijvoorbeeld artikel 16.1, lid 1 Overeenkomst tussen de Verenigde Staten en Marokko inzake Vrijhandel, 15 juni 2004 en artikel 15.2, lid 2 Overeenkomst tussen de Verenigde Staten van Amerika en het Koninkrijk Bahrein betreffende de Oprichting van een Vrijhandelsgebied, 11 januari 2006.

⁹⁷ Liao (n 25); R. V. Anuradha en Nimisha Singh Dutta, “Trade and Labour under the WTO and FTAs” (Centre for WTO Studies, 2012); Matthew E Johnson, ‘CAFTA and International Human Rights in El Salvador: Is the United States Acquiescing to Widespread Workers’ Human Rights Violations? Symposium’ (2005) 4 *Northwestern University Journal of International Human Rights* 162.

⁹⁸ Zie bijvoorbeeld artikel 16.6, lid 5 juncto 16.2, lid 1, a) Overeenkomst tussen de Verenigde Staten en Marokko inzake Vrijhandel

⁹⁹ Charles B Rangel, ‘Moving Forward: A New, Bipartisan Trade Policy That Reflects American Values Policy Essay’ (2008) 45 *Harvard Journal on Legislation* 377.

handelsbeleid dat de Amerikaanse waarden weerspiegelt en de voordelen van globalisering zowel in de Verenigde Staten als wereldwijd verspreidt.¹⁰⁰ Dit beleid bracht enkele ingrijpende veranderingen met zich mee met betrekking tot de aanpak van de Verenigde Staten om mensenrechtenverplichtingen te koppelen in haar FTA's.

30. In de eerste plaats worden de verplichtingen in de arbeidsbepalingen zeer gedetailleerd en volledig afdwingbaar. Deze ontwikkeling komt op twee manieren tot uiting. Aan de ene kant is er de verandering van terminologie in deze bepalingen: de vage term “zal streven naar” in de vroegere aanpak van de VS wordt vervangen door het dwingendere “zal”¹⁰¹, wat de mate van discretie voor de Staten beperkt.¹⁰² Aan de andere kant vereisen de nieuwe handelsovereenkomsten dat elke partij de vijf fundamentele rechten van de ILO in haar wetten en praktijken “zal aannemen en handhaven”.¹⁰³ Als gevolg hiervan kunnen schendingen van deze ILO-verplichtingen dezelfde gevolgen hebben als schendingen van andere bepalingen in de FTA.¹⁰⁴

Bovendien kunnen, sinds het nieuwe handelsbeleid, over het algemeen alle arbeidsbepalingen – en niet alleen die met betrekking tot het handhaven van nationale wetgeving – onderworpen worden aan het geschillenbeslechtsmechanisme om volledige naleving van de verplichtingen te waarborgen.¹⁰⁵

31. Volgens deze thesis duidt dit alles erop dat de VS de intentie hebben om afstand te doen van de papieren tijger en de mensenrechten die zij opnemen in hun FTA's daadwerkelijk kracht bij te zetten en afdwingbaar te maken. Deze intentie wordt ook weerspiegeld in de visie van het Amerikaanse Ministerie van Buitenlandse Zaken, dat stelt dat: “*a central goal of U.S. foreign policy has been the promotion of respect for human rights, as embodied in the Universal*

¹⁰⁰ Ibid; Andrea R Schmidt, ‘A New Trade Policy for America: Do Labor and Environmental Provisions in Trade Agreements Serve Social Interests or Special Interests Note’ (2009) 19 *Indiana International & Comparative Law Review* 167; IM Destler, ‘American Trade Politics in 2007: Building Bipartisan Compromise | PIIE’ (2 March 2016) <<https://www.piie.com/publications/policy-briefs/american-trade-politics-2007-building-bipartisan-compromise>>.

¹⁰¹ Zie bijvoorbeeld artikel 17.2, lid 1 en 2 Handelsbevorderingsverdrag tussen de Verenigde Staten en Colombia (TPA), 15 mei 2012.

¹⁰² Liao (n 25); Destler (n 108).

¹⁰³ Zie bijvoorbeeld artikel 17.2, lid 1 Handelsbevorderingsverdrag tussen de Verenigde Staten en Colombia (TPA), 15 mei 2012.

¹⁰⁴ Rangel (n 107).

¹⁰⁵ Liao (n 25); Destler (n 108).

Declaration of Human Rights”.¹⁰⁶ Het lijkt gerechtvaardigd te concluderen dat de VS van mening zijn dat een mensenrechtenclausule in een FTA operationeel moet zijn als een van zijn definiërende kenmerken.

D.3. Autonoom

32. Een tweede aspect van de vroege benadering van de VS is dat de verplichtingen in de FTA's nauwkeurig zijn afgestemd op de zorgen die voortkomen uit de uitbreiding van de vrije handel, met name de eerder genoemde oneerlijke handelspraktijken en de 'race naar de bodem'.¹⁰⁷ Dit wordt geïllustreerd door bepalingen in de FTA's van de VS die van de betrokken partij eisen dat zij “ervoor zorgt dat dat haar wetten voorzien in arbeidsnormen die in overeenstemming zijn met de internationaal erkende arbeidsrechten... en... deze normen verbetert in dat licht”¹⁰⁸, met als onderliggende doel oneerlijke handelspraktijken te corrigeren. Dit kenmerk komt ook naar voren in bepalingen die de partij verbieden om de bescherming die haar binnenlandse arbeidswetten bieden te verminderen of niet effectief te handhaven¹⁰⁹, met als doel de effecten van een 'race naar de bodem' te voorkomen.

Deze vroegere benadering heeft een golf van kritiek veroorzaakt, waarbij wordt betoogd dat de initiële intentie van het beschermen van mensenrechten onder de VS FTA's niet “altruïstisch” is, gericht op het helpen van andere landen bij het verbeteren van hun mensenrechtenstatus. Het is eerder “egoïstisch” in die zin dat het gericht is op het bevorderen van de handelsbelangen van de VS.¹¹⁰

¹⁰⁶ ‘Human Rights and Democracy’ (*United States Department of State*) <<https://www.state.gov/policy-issues/human-rights-and-democracy/>>.

¹⁰⁷ Liao (n 25); Nkowni (n 103); Cayla D Ebert, ‘Effectiveness of Labor Provisions within Free Trade Agreements between the United States and Latin American Countries Note’ (2018) 27 *Minnesota Journal of International Law* 245.

¹⁰⁸ Ibid; zie bijvoorbeeld artikel 6, lid 3 Overeenkomst tussen de Verenigde Staten van Amerika en het Hasjemitische Koninkrijk Jordanië betreffende de Oprichting van een Vrijhandelsgebied, 24 oktober 2000.

¹⁰⁹ Ibid; zie bijvoorbeeld artikel 16.2, lid 2 Overeenkomst tussen de Regering van de Verenigde Staten van Amerika en de Regering van het Sultanaat Oman betreffende de Oprichting van een Vrijhandelsgebied, 1 januari 2009.

¹¹⁰ Chang-fa Lo, ‘To Lead or Not to Lead - Reverting President Trump’s Retreat from the United States’ Traditional Leading Role in Promoting Human Rights through Trade Special Issue: Trump’s Trade Policy: Broader Assessment of Trump’s Trade Policy’ (2017) 12 *Asian Journal of WTO and International Health Law and Policy* 227; Loretta Sanchez, ‘When It Comes to Free Trade Policy, Human Rights Should Be a Game Changer Policy Essay’ (2015) 52 *Harvard Journal on Legislation* 343; Floris van Hees, *The Use of Human Rights Arguments in the Debate for and Against the Liberalisation of Trade: Protection Vs. Protectionism* (2004); Nitsan Chorev, *Remaking U.S. Trade Policy: From Protectionism to Globalization* (Cornell University Press 2007).

33. Ook dit aspect van de vroege benadering van de VS heeft een evolutie doorgemaakt, eveneens onder invloed van de beleidswijziging in 2007.¹¹¹ Er doet zich met name een trend voor waarbij de verplichtingen in de arbeidsbepalingen de neiging hebben om zich te ‘ontkoppelen’ van internationale handel.¹¹²

In de vroege benadering van de VS lag de nadruk op het aanpakken van mensenrechtenkwesties die voortvloeiden uit de FTA zelf. Echter, in de recentere aanpak van de VS zijn er steeds meer arbeidsverplichtingen ontstaan in Amerikaanse FTA’s die niet direct gerelateerd zijn aan handel.¹¹³ Deze verplichtingen omvatten het aanpakken van verschillende afzonderlijke arbeidsrechtenkwesties, zoals geweld tegen werknemers¹¹⁴, migrantenarbeiders¹¹⁵ of discriminatie op de werkplek¹¹⁶. Het doel van deze verplichtingen is niet zozeer om de arbeidsrechtenkwesties die worden veroorzaakt door de kracht van de vrije handel aan te pakken, maar eerder om de FTA te gebruiken als een instrument om de bescherming van fundamentele arbeidsrechten te versterken.¹¹⁷

34. Deze ‘ontkoppeling’ van de bescherming van mensenrechten in de FTA’s van de VS suggereert dat de VS van mening zijn dat een mensenrechtenclausule in een FTA autonoom dient te zijn. De bescherming van mensenrechten door middel van een FTA mag met andere woorden niet beperkt zijn tot die mensenrechten die in het gedrang komen door de FTA zelf, en mag ook niet afhankelijk zijn van de vraag of de handelsrelatie tussen de partijen al dan niet wordt aangetast.

E. Andere benaderingen

35. De EU, China en de VS zijn samen goed voor bijna de helft van alle wereldhandel¹¹⁸ – zijnde de import en export van goederen en diensten over internationale grenzen – wat maakt

¹¹¹ Rangel (n 107).

¹¹² Liao (n 25); Lo (n 118).

¹¹³ Liao (n 25).

¹¹⁴ Zie bijvoorbeeld artikel 23.7 Overeenkomst tussen de Verenigde Staten van Amerika, de Verenigde Mexicaanse Staten en Canada (USMCA), 1 juli 2020.

¹¹⁵ Zie bijvoorbeeld artikel 23.8 USMCA.

¹¹⁶ Zie bijvoorbeeld artikel 23.9 USMCA.

¹¹⁷ Liao (n 25).

¹¹⁸ ‘China’s Trade with World Surges Ninefold after 20 Years in WTO’ (*Nikkei Asia*) <<https://asia.nikkei.com/Economy/China-s-trade-with-world-surges-ninefold-after-20-years-in-WTO>>; ‘EU Position in World Trade - European Commission’ (5 April 2024) <https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/eu-position-world-trade_en>; This text provides general information Statista

dat hun geopolitieke invloed natuurlijk groot is, maar niet alomtegenwoordig. Er zijn andere actoren die niet mogen worden onderschat en wiens benadering ten opzichte van het opnemen van mensenrechten in FTA's dan ook een bondige vermelding waardig zijn.

E.1. Benadering volgens Chili

36. “Het buitenlands beleid, hoewel vaak gezien als complex en ondoorgrondelijk, wordt ook beïnvloed door binnenlandse sociale behoeften die worden geïnterpreteerd en geleid door de uiteindelijke resultaten.”¹¹⁹ Een inzicht van David Easton dat hier functioneert als een passende introductie voor de Chileense benadering. Chili heeft niet de meest eenvoudige geschiedenis achter de rug als het gaat om het respecteren van mensenrechten. Gedurende het bewind van Generaal Augusto Pinochet (1973-1990) kwamen mensenrechtenschendingen door het leger en de veiligheidstroepen in Chili veelvuldig voor.¹²⁰ Het is dan ook niet verrassend dat de roep om verandering op dit gebied na die periode luider dan ooit was.

Deze roep werd niet genegeerd. In 1990 keert Chili, onder het bewind van Patricio Aylwin, terug naar democratisch systeem. Na 17 jaar van militaire onderdrukking en dictatuur was het een prioriteit voor de nieuwe regering om beleid te voeren dat gebaseerd was op het bevorderen van mensenrechten en democratische principes. Om dit streven kracht bij te zetten, werden deze beginselen verankerd in de Chileense Grondwet. Artikel 5, lid 2 van deze Grondwet verplicht de overheidsorganen tot het respecteren en bevorderen van fundamentele mensenrechten.¹²¹ Het hervormde beleid gaat eveneens hand in hand met een toenemende liberalisering van de buitenlandse handel¹²², en kadert binnen het algemene streven naar het integreren van Chili met de rest de wereld.¹²³

assumes no liability for the information given being complete or correct Due to varying update cycles and Statistics Can Display More up-to-Date Data Than Referenced in the Text, ‘Topic: Trade in the U.S.’ (Statista) <<https://www.statista.com/topics/1308/trade-in-the-us/>>.

¹¹⁹ Bustamante (n 10); David Easton, *The Political System: An Inquiry into the State of Political Science* (2. ed, Knopf 1971).

¹²⁰ Marcus Klein, ‘The Human Rights Violations of the Pinochet Regime and Their Legacy’ (2003) 74 *European Review of Latin American and Caribbean Studies / Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe* 107.

¹²¹ Bustamante (n 10).

¹²² Leslie Wehner, ‘Chile’s Rush to Free Trade Agreements’ (2011) 31 *Revista de ciencia política* 207.

¹²³ Bustamante (n 10); Juan Carlos Lara and Claudio Ruiz, ‘Free Trade Regional Agreements and Human Rights: the case of TPP and its impact in Chile’ [2016] *Anuario de Derechos Humanos* 237.

37. Een product van deze achtergrond is het onvoorwaardelijke belang dat Chili hecht aan democratische principes. Democratie werd al snel een centraal thema in het buitenlands beleid van het land en droeg op een essentiële manier bij aan het herstel van haar internationale reputatie.¹²⁴ Deze belangstelling werd nog meer in de verf gezet toen Chili, samen met andere landen in de regio, in 1991 de Verklaring van Santiago over de bescherming van de democratie goedkeurde binnen het kader van de Organisatie van Amerikaanse Staten (OAS).¹²⁵ Bovendien komt deze nadruk ook nog eens expliciet tot uiting in het opnemen van democratische bepalingen in de gesloten handelsovereenkomsten van Chili, zoals bij MERCOSUR¹²⁶ en de EU¹²⁷.

De wederopbouw na het trauma van het Pinochet-regime en het herstel van de internationale status van Chili leiden tot de conclusie dat Chili's visie op het opnemen van mensenrechten in een FTA democratisch georiënteerd is. Chili lijkt zijn trauma te weerspiegelen in zijn buitenlands beleid en streeft ernaar te voorkomen dat andere landen de hel van een dictatuur moeten doorstaan. Een van de definiërende kenmerken van een mensenrechtenclausule, volgens Chili, is dus dat deze gericht moet zijn op het bevorderen van democratische principes.

E.2. Benadering volgens sommige Afrikaanse landen

38. In 1981 werd het Afrikaanse mensenrechtenregime een feit toen de Vergadering van Staatshoofden en Regeringsleiders van de toenmalige Organisatie van Afrikaanse Eenheid (nu: Afrikaanse Unie) het Afrikaanse Handvest voor de Rechten van Mens en Volken aannam.¹²⁸

Dit Handvest verschilt van internationale mensenrechteninstrumenten door eerstegraads- en tweedegraadsrechten niet apart te behandelen, maar te benadrukken dat mensenrechten

¹²⁴ Bustamante (n 10).

¹²⁵ Ricardo Arredondo, 'Declaration of Santiago on Democracy and Public Trust: A New Commitment to Good Governance for the Americas, 10th June 2003 (AG/DEC. 31 (XXXIII- O/03)), OXIO 551' [2020] Oxford Encyclopedia of International Organizations (OXIO) <https://www.academia.edu/94993724/Declaration_of_Santiago_on_Democracy_and_Public_Trust_a_New_Commitment_to_Good_Governance_for_the_Americas_10th_June_2003_AG_DEC_31_XXXIII_O_03_OXIO_551>.

¹²⁶ Zie: Economische aanvullingsovereenkomst Chili - MERCOSUR - ACE nr. 35, 1996.

¹²⁷ Zie: artikelen 1 en 12, lid 2 en 3 Overeenkomst waarbij een associatie tot stand wordt gebracht tussen de Europese Gemeenschap en haar lidstaten, enerzijds, en de Republiek Chili, anderzijds, 18 november 2002.

¹²⁸ 'Afrikaans Handvest en Hof voor Mensenrechten' (*Amnesty International*) <<https://www.amnesty.nl/encyclopedie/afrikaans-handvest-en-hof-voor-de-mensenrechten>>.

ondeelbaar zijn door ze naast elkaar te plaatsen in één document.¹²⁹ Hierdoor erkennen Staten die partij zijn de verplichting om alle drie generaties van rechten zoals gedefinieerd in het Handvest te respecteren, in plaats van ze te beschouwen als afzonderlijke categorieën van rechten.¹³⁰ De relevantie van deze innovatie komt tot uiting wanneer we kijken naar de verwijzingen naar dit Handvest in regionale en subregionale economische verdragen binnen Afrika.

39. De meeste oprichtingsinstrumenten van verschillende economische groeperingen in Afrika, zoals de AEC, COMESA en ECOWAS, maken expliciet melding van de bevordering van mensenrechten onder het Afrikaanse Handvest, hetzij als een doelstelling, hetzij als een fundamenteel principe van de economische groepering.¹³¹ Artikel 3(g) van het Verdrag tot oprichting van de AEC stelt de “erkenning, bevordering en bescherming van de rechten van mens en volken volgens het Afrikaanse Handvest” vast als een kernprincipe van het economische systeem dat het opricht. Een vergelijkbare verwijzing wordt gevonden in artikel 6(e) van het COMESA Verdrag en artikel 4(g) van het ECOWAS Verdrag.

Tekstueel gezien is het dus gerechtvaardigd om te concluderen dat de Afrikaanse economische groeperingen impliciet de rechten van mens en volk, zoals deze zijn geconceptualiseerd in het Afrikaanse Handvest, erkennen als fundamentele principes van de handelsregimes.¹³² Bovendien impliceert de specifieke verwijzing naar de bepalingen van het Afrikaanse Handvest dat alle drie generaties van mensenrechten als fundamenteel worden beschouwd in de formulering en implementatie van handelsregels.¹³³ Zie hier, de bevestiging van de aangekondigde relevantie van eerder genoemde innovatie die het Afrikaanse Handvest introduceert.

¹²⁹ Christof Heyns, ‘Review of the African Commission on Human and Peoples’ Rights: 21 October 1986 to 1 January 1997’, *Human Rights Law in Africa 1997* (Brill Nijhoff 1999) <http://brill.com/edcollchap/book/9789004639638/B9789004639638_s006.xml>.

¹³⁰ Sisule Fredrick Musungu, ‘Economic Integration and Human Rights in Africa: A Comment on Conceptual Linkages’ (2003) 3 *African Human Rights Law Journal* 88; zie: artikel 1 Afrikaanse Handvest voor de Rechten van Mens en Volken, 27 juni 1981.

¹³¹ Ibid; Solomon Ebobrah and Armand Tanoh, *Compendium of African Sub-Regional Human Rights Documents* (PULP 2010); Solomon Tamarabrakemi Ebobrah, ‘Legitimacy and Feasibility of Human Rights Realisation through Regional Economic Communities in Africa: The Case of the Economic Community of West African States’ (Thesis, University of Pretoria 2010) <<https://repository.up.ac.za/handle/2263/27990>> accessed 9 April 2024; Petronell Kruger and Safura Abdool Karim, ‘Responsiveness of the African Continental Free Trade Agreement to Diet-Related Non-Communicable Diseases: A Human Rights Analysis’ (2022) 22 *African Human Rights Law Journal* 24.

¹³² Musungu (n 138); Ebobrah and Tanoh (n 139).

¹³³ Musungu (n 138).

40. Deze analyse van de oprichtingsinstrumenten van enkele belangrijke economische groeperingen op het Afrikaanse continent werpt enig licht – zij het wellicht bescheiden gezien de beperktheid van de analyse – op de visie van Afrikaanse landen met betrekking tot de relatie tussen mensenrechten en handel. Deze Afrikaanse landen, die partij zijn bij economische groeperingen zoals de AEC, COMESA en ECOWAS, beschouwen mensenrechten als een fundamenteel aspect van handel. Het doortrekken van deze opvatting leidt tot de conclusie dat deze Afrikaanse landen in principe ook het opnemen van mensenrechten in hun FTA's als fundamenteel zouden beschouwen. Het is niet slechts een optionele of secundaire overweging, maar een kernprincipe. 'Fundamenteel' is het kenmerk dat uit deze analyse naar voren komt.

F. Voorlopige definitie

41. Alvorens de puzzelstukken van de voorgaande analyses samen te voegen om een voorlopige definitie van een mensenrechtenclausule in een FTA te voltooien, wordt nog een laatste inspiratiebron geraadpleegd. Catherine Schneider, professor aan de Universiteit van Grenoble, definieert een mensenrechtenclausule in een FTA als volgt: "Het idee om een recht of een voordeel, bijvoorbeeld ontwikkelingshulp, afhankelijk te maken van het naleven van bepaalde criteria, wetten of praktijken. Door te stellen dat conditionaliteit politiek is, benadrukt men het politieke karakter van de gestelde eisen. Deze eisen hebben over het algemeen betrekking op het respecteren van democratie, de rechtsstaat, en de mensenrechten, die de kern vormen van de conditionaliteit."¹³⁴

Hoewel het politieke karakter dat de professor benadrukt relevant is bij het overwegen van het opnemen van een mensenrechtenclausule in een FTA, mag dit niet een essentieel kenmerk van de clausule zelf worden. Het benadrukken van de redenen achter de clausule mag niet leiden tot het definiëren van de clausule op zich. Er is een onderscheid tussen het 'wat' en 'waarom' van een mensenrechtenclausule in een FTA. Desalniettemin is het een interessante invalshoek die de professor naar voren brengt.

¹³⁴ Mohamed Ben Mendil, 'La question des droits de l'Homme dans la mise en œuvre de l'accord d'association entre la Tunisie et l'Union Européenne' (phdthesis, Université de Bretagne Sud 2021) <<https://theses.hal.science/tel-03921707>>.

42. Een puzzel leggen vergt tijd en is vaak lastig. Deze puzzel is geen uitzondering. Met de inleidende definitie van de *Dictionary of Trade Policy Terms* als basis, aangevuld met kenmerken die zijn afgeleid uit de diverse analyses – zoals wederkerig, operationeel en autonoom – wordt een voorlopige definitie van een mensenrechtenclausule in een FTA gevormd. Deze luidt als volgt:

“Een mensenrechtenclausule in een FTA is een bepaling die wederkerige verplichtingen oplegt aan de deelnemende partijen om operationeel en adaptief te handelen, ter bescherming van algemene mensenrechten zoals vastgesteld in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, en/of specifieke rechten zoals arbeids- en milieurechten, en/of democratische principes, en waarbij de autonomie van de clausule wordt benadrukt, zodat de focus ligt op het handhaven en bevorderen van deze rechten en principes binnen het kader van de handelsrelatie en niet afhankelijk van deze relatie.”

43. De enigszins artificiële aard van de definitie, ontnemt hem niet zijn waarde voor deze masterproef. Het hanteren van deze voorlopige definitie zal verderop aantonen dat reeds meerdere Staten, en niet louter de EU of de VS, bepalingen opnemen die onder deze definitie van een mensenrechtenclausules in een FTA zouden kunnen vallen. Het onder deze definitie brengen van dergelijke bepalingen illustreert vervolgens de globale versnippering van de praktijk van het opnemen van mensenrechten in FTA's en opent op deze manier de deur voor het voorstel tot een algemene, universele aanpak wat betreft de formulering, afdwinging en gevolgen van mensenrechtenclausules in een FTA.

I.II. Waarom worden mensenrechtenclausules opgenomen in FTA's?

A. Algemeen

44. Na het onderzoek naar wat kan kwalificeren als een mensenrechtenclausule in een FTA, is een bondig onderzoek naar het waarom van dergelijke clausule eveneens op zijn plaats. Waarom nemen Staten een mensenrechtenclausule op in hun FTA?

Meerdere redenen dienen zich aan, variërend in genereusheid, maar allemaal plausibel. De meeste Staten of groepen van Staten, waaronder ongetwijfeld de EU, proberen de praktijk van het opnemen van mensenrechtenclausules in hun FTA's te rechtvaardigen als een puur

altruïstisch streven, met als enig doel het effectief bevorderen van mensenrechten. Hoewel het mogelijk is dat deze nobele intentie een drijvende kracht is achter de praktijk, suggereren academici in de literatuur dat er ook andere overwegingen zijn, zoals strategische belangen en economisch protectionisme.¹³⁵

B. Drijfveren

B.1. Altruïsme

45. Een oprechte bezorgdheid over het respect voor en de naleving van de mensenrechten in die Staten waarmee een FTA wordt gesloten, is een eerste reden die aangehaald kan worden. De EU is het schoolvoorbeeld van het promoten van dit idealisme. Nu de FTA's van de EU bijna twee derde van alle handel van de EU omvatten¹³⁶, worden deze overeenkomsten beschouwd als een belangrijk middel om mondialisering optimaal te benutten¹³⁷, met als oogmerk het afstemmen van de “middelen van de mondialisering... op het doel van mondialisering.”¹³⁸ Met dit externe beleid tracht de EU mensenrechtennormen en sociale normen wereldwijd te verspreiden en zichzelf succesvol te presenteren als een “krachtige voorvechter van mensenrechten.”¹³⁹

46. Naast de EU zijn ook landen zoals de VS en Canada bezig met het uiten van deze altruïstische instelling voor het opnemen van mensenrechten in hun FTA's. Wat betreft de VS werd dit al besproken met enerzijds de verwijzing naar het Amerikaanse Ministerie van Buitenlandse Zaken, dat aangaf dat het bevorderen van mensenrechten een kernaspect is van

¹³⁵ Koblanck (n 83); Lo (n 118); Meredith Kolsky Lewis, 'Human Rights Provisions in Free Trade Agreements: Do the Ends Justify the Means?' (2014) 12 Loyola University Chicago international law review 1; Liao (n 25).

¹³⁶ Clair Gammage, 'A Critique of the Extraterritorial Obligations of the EU in Relation to Human Rights Clauses and Social Norms in EU Free Trade Agreements' (2018) 2 Europe and the World: A law review <<https://uclpress.scienceopen.com/hosted-document?doi=10.14324/111.444.ewlj.2018.09>>; MEDEDELING VAN DE COMMISSIE AAN HET EUROPEES PARLEMENT, DE RAAD, HET EUROPEES ECONOMISCH EN SOCIAAL COMITÉ EN HET COMITÉ VAN DE REGIO'S Handel voor iedereen Naar een meer verantwoord handels- en investeringsbeleid 2015.

¹³⁷ Gammage (n 145); VERSLAG VAN DE COMMISSIE AAN HET EUROPEES PARLEMENT, DE RAAD, HET EUROPEES ECONOMISCH EN SOCIAAL COMITÉ EN HET COMITÉ VAN DE REGIO'S Verslag over de uitvoering van de strategie voor handelsbeleid Handel voor iedereen Zorgen voor een vooruitstrevend handelsbeleid om de mondialisering in goede banen te leiden 2017.

¹³⁸ Gammage (n 145); DISCUSSIONNOTA OVER HET IN GOEDE BANEN LEIDEN VAN DE MONDIALISERING 2017.

¹³⁹ 'Human Rights and Democracy at the Core of EU External Action | EEAS' <https://www.eeas.europa.eu/eeas/human-rights-and-democracy-core-eu-external-action_en> accessed 10 April 2024.

het buitenlands beleid¹⁴⁰, en anderzijds door de ontkoppeling van de arbeidsbepalingen en internationale handel in de VS-FTA's.¹⁴¹

Wat betreft Canada, kan er eveneens worden verwezen naar statements gemaakt door de Canadese overheid.¹⁴² Maar dit voelt aan als een zwakke indicatie voor een effectief altruïstische instelling wat betreft het opnemen van mensenrechten in FTA's, nu er enorm veel Staten dergelijke intentie uiten als een integraal deel van hun buitenlands beleid. Wat een sterkere indicatie is in het geval van Canada, is het feit dat er sinds 2009 expliciet in de preambule van elke FTA die ze heeft gesloten verwezen wordt naar "mensenrechten".¹⁴³ De kracht van een preambule mag niet onderschat worden, nu het dienst doet als een inleiding tot de gehele FTA en de algemene doelstelling en intentie ervan uiteenzet.¹⁴⁴

B.2. Strategische belangen

47. Ondanks de stellige verklaringen van Staten over hun onvoorwaardelijke toewijding aan het bevorderen van mensenrechten bij elke gelegenheid, laat een kritische analyse van de praktijk vaak een ander verhaal zien. Langs de ene kant zien we bijvoorbeeld dat in bepaalde gevallen, wanneer de handelspartner niet in lijn is met de waarden van de EU, deze laatste heeft laten zien bereid te zijn haar nobele doelen onder Artikel 21 VEU¹⁴⁵ te matigen ten gunste van het bevorderen van haar commerciële belangen.¹⁴⁶ De FTA tussen de EU en Singapore is hier een sluitend voorbeeld van, dat aantoont hoe zelfs de "krachtige voorvechter van mensenrechten", het promoten van deze rechten soms ondergeschikt plaats ten opzichte van haar economische belangen.

Langs de andere kant toont een ander voorbeeld, namelijk de situatie waarbij Australië weigerde een FTA met de EU te ondertekenen vanwege de opname van een mensenrechtenclausule, aan

¹⁴⁰ 'Human Rights and Democracy' (n 114).

¹⁴¹ Liao (n 25).

¹⁴² Global Affairs Canada, 'Canada's Approach to Advancing Human Rights' (GAC, 16 October 2015) <https://www.international.gc.ca/world-monde/issues_development-enjeux_developpement/human_rights-droits_homme/advancing_rights-promouvoir_droits.aspx?lang=eng> accessed 10 April 2024.

¹⁴³ Anna Jeffrey, 'Canada-China Free Trade Agreement Negotiations and Human Rights: A Canadian Perspective' [2016] Canadian Yearbook of Human Rights 249; zie Canada-Colombia FTA, Canada-Peru FTA, Canada-Panama, Canada-Honduras.

¹⁴⁴ Ibid.

¹⁴⁵ Het artikel dat stelt dat het internationaal optreden van de EU onder meer gericht is op de wereldwijde verspreiding van beginselen zoals de universaliteit en ondeelbaarheid van mensenrechten en fundamentele vrijheden.

¹⁴⁶ Lachlan Mckenzie and Katharina L Meissner, 'Human Rights Conditionality in European Union Trade Negotiations: The Case of the EU-Singapore FTA' (2017) 55 JCMS: Journal of Common Market Studies 832.

dat er mogelijk andere redenen zijn om een dergelijke clause in een FTA op te nemen. Hoewel de EU geen grote zorgen heeft over de mensenrechtennormen in Australië, koos ze er toch voor om de mensenrechtenclause niet uit de FTA te schrappen. Deze beslissing kan worden geïnterpreteerd als een indicatie dat de opname van de clause andere doelen dient dan alleen bezorgdheid over mensenrechten.¹⁴⁷ Het puur altruïsme maakt plaats voor andere, meer strategische drijfveren.

B.2.1. Internationaal imago en legitimiteit

48. Een eerste strategisch belang is het versterken van het internationale imago en de legitimiteit van een Staat of groep van Staten. Chili is hiervan een duidelijk voorbeeld. Na het Pinochet-regime moest Chili hard werken om zich opnieuw te integreren in de wereldgemeenschap en zich te presenteren als een legitieme handelspartner.¹⁴⁸ Eén van de instrumenten die Chili hiervoor gebruikt, is het systematisch opnemen van mensenrechtenbepalingen in haar FTA's, zoals arbeids- en milieunormen.¹⁴⁹ Dit draagt bij aan het herstel van Chili's reputatie en maakt het land opnieuw een aantrekkelijke handelspartner.

De EU kan een soortgelijke strategie gebruiken om haar imago als voorvechter van mensenrechten te versterken en haar legitimiteit als internationale actor te vergroten. Naast dit pragmatische belang speelt er bij de EU ook een symbolische functie van de mensenrechtenclause. Deze clause communiceert duidelijk het standpunt van de EU over mensenrechtenkwesies, zowel intern als extern. Dit symbolische effect is een integraal onderdeel van het proces van het vormen van een Europese identiteit en draagt daarmee bij aan de ontwikkeling van de Unie van een economische naar een politieke entiteit.¹⁵⁰

B.2.2. Politiek wapen

49. De mensenrechtenclause kan ook als politiek wapen worden ingezet. Beleidsmakers gebruiken de clause dan niet om daadwerkelijk mensenrechten te bevorderen, maar om publieke steun te winnen en wetgevingsprocessen te beïnvloeden.

¹⁴⁷ Koblanck (n 83).

¹⁴⁸ Bustamante (n 10); Juan Carlos Lara and Claudio Ruiz (n 131).

¹⁴⁹ Zie bijvoorbeeld artikel 18.2, lid 2 Chili-Colombia FTA; artikel 37, lid 7 Chili-Turkije FTA.

¹⁵⁰ Koblanck (n 83).

Een voorbeeld hiervan vindt men in de VS. Amerikaanse Beleidsmakers benadrukken voortdurend dat respect voor mensenrechten door Amerikaanse bondgenoten en handelspartners ononderhandelbaar is.¹⁵¹ In de praktijk blijkt dit echter een wankel principe te zijn. Het oprecht bevorderen van mensenrechten wordt vaak opgeofferd in ruil voor economische voordelen, regionale invloed of politieke macht.¹⁵² Vooral in het Congres is het beroep op mensenrechten vaak een retorisch instrument. Men gebruikt het om steun te winnen voor of verzet te organiseren tegen bepaalde beleidsmaatregelen, maar zelden met de intentie om daadwerkelijk verandering teweeg te brengen in de mensenrechtensituatie in andere landen.¹⁵³

B.2.3. Economisch protectionisme

50. Een veelgehoorde kritiek op de opname van mensenrechtenclausules in FTA's is dat het een vorm van verborgen protectionisme kan zijn. Critici beweren dat beleidsmakers deze clausules gebruiken om hun eigen economische belangen te beschermen, terwijl ze zich verschuilen achter een façade van bezorgdheid om mensenrechten. Deze kritiek is vooral gericht op arbeidsbepalingen in FTA's.

Het opnemen van arbeidsbepalingen lijkt te worden gemotiveerd door de bezorgdheid van partijen die vrezen dat voorgestelde vrijhandelsovereenkomsten banen zullen verplaatsen naar ontwikkelingslanden vanwege lagere lonen en minder strenge arbeidsnormen daar.¹⁵⁴ Een goed voorbeeld hiervan is de NAALC, waarbij dergelijke protectionistische overwegingen zeker een rol speelden bij de totstandkoming van de overeenkomst. De belangrijkste zorgen waren dat Mexico lagere arbeidsnormen heeft en dat de lage lonen in Mexico en de gebrekkige handhaving van de arbeidsnormen daar investeringen zouden aantrekken, wat zou leiden tot banenverlies en loondalingen in de VS.¹⁵⁵ Dit illustreert hoe arbeidsbepalingen in FTA's

¹⁵¹ Zie bijvoorbeeld de uitspraak van Joe Scarborough, voormalig Lid van het Huis van Afgevaardigden van de VS: "*Whether we are fighting for civil rights in Birmingham or Beijing it is non-negotiable. Regrettably we have negotiated away too many of those freedoms and too many of those rights for a higher Dow Industrial and a lower price on consumer goods*".

¹⁵² 'Human Rights and Diplomacy: The Koreas, U.S., and China' (Brookings) <<https://www.brookings.edu/articles/human-rights-and-diplomacy-the-koreas-u-s-and-china/>>.

¹⁵³ Sanchez (n 118); Ebert (n 115).

¹⁵⁴ Lewis (n 144); Emilie Hafner-Burton, *Forced to Be Good: Why Trade Agreements Boost Human Rights* (Cornell University Press 2009); Hees (n 118); Chorev (n 118).

¹⁵⁵ Jacqueline McFadyen, 'NAFTA Supplemental Agreements: Four Year Review | PIIE' (2 March 2016) <<https://www.piie.com/publications/working-papers/nafta-supplemental-agreements-four-year-review>>.

vatbaar zijn voor manipulatie door belangengroepen die protectionistische doelen nastreven, terwijl ze zich verschuilen achter het argument van mensenrechtenbescherming.¹⁵⁶

Dit voorbeeld van de NAALC is louter illustratief, nu deze kritiek niet gelimiteerd is tot de praktijk van de VS. Ook de EU wordt ervan beschuldigd mensenrechtenclausules te gebruiken om handelsbelemmeringen op te werpen tegen landen die niet voldoen aan de EU-normen.¹⁵⁷ Dit kan de concurrentiepositie van Europese bedrijven versterken en hen beschermen tegen goedkopere producten uit landen met lagere arbeids- of milieunormen.¹⁵⁸

C. Conclusie

51. Het is belangrijk te erkennen dat altruïsme en strategische belangen elkaar niet per se uitsluiten bij de opname van mensenrechtenclausules in FTA's. Beiden kunnen een rol spelen, soms als complementaire, soms als conflicterende motieven. Enerzijds kunnen clausules voortkomen uit oprechte bezorgdheid voor mensenrechten, met andere belangen die als 'bonus' meespelen. Anderzijds kunnen strategische belangen, zoals protectionisme, een prominente rol spelen in de beslissing.

Hoewel deze onderliggende redenen interessant zijn en het benadrukken waard zijn, is het betoog nog steeds gericht op het invoeren van een algemene verplichting voor de opname van een mensenrechtenclausule in elke FTA. Dit zou het hele debat over de onderliggende redenen doen vervagen en zelfs uithollen. Het maakt dan in principe niet meer uit of Staten het voorheen opnamen als een façade voor protectionisme dan wel effectief vanuit een altruïstisch gedachtengoed.

¹⁵⁶ Schmidt (n 108).

¹⁵⁷ Floris van Hees, *Protection V. Protectionism: The Use of Human Rights Arguments in the Debate for and Against the Liberalisation of Trade* (Åbo akademi 2004); Samantha Velluti and Francesca Martines, *The Role of the EU in the Promotion of Human Rights and International Labour Standards in Its External Trade Relations* (1st ed. 2020., Springer 2020); Nagyeong Kang, 'Normative or Market Power Europe? Elevating Global Labour Standards Through Trade in EU-ROK Relations (2011-2020)' (2020) 22 *The Journal of Applied Business and Economics* 63.

¹⁵⁸ Hees (n 168); Velluti and Martines (n 168); Kang (n 168).

DEEL 2: MENSENRECHTEN EN HET WTO-RECHT

I. VERPLICHTINGEN ONDER HET WTO-RECHT

I.I. Inleiding

52. Wanneer we een stap terug zetten en het grotere plaatje bekijken, wordt het duidelijk dat in essentie de belangrijkste doelstellingen van zowel het WTO-recht als het domein van de mensenrechten dezelfde zijn: het verhogen van de levensstandaard van iedereen door het bereiken van economisch en sociaal welzijn.¹⁵⁹ Het is zelfs niet overdreven om te stellen dat de *raison d'être* van de WTO ligt in het verbeteren van de levensstandaard voor allen.¹⁶⁰

Er bestaat echter aanzienlijk verschil van mening over de vraag of de handel onder de WTO in overeenstemming is met deze gestelde doelen. Het is één ding om te beweren dat vrije handel kan bijdragen aan het verbeteren van het economische welzijn van naties; of het daadwerkelijk de levensstandaard van mensen op een rechtvaardige manier verhoogt, is een heel ander verhaal.¹⁶¹ De mate waarin vrije handel als instrument kan bijdragen aan deze laatste doelstelling zal verder worden onderzocht in Deel 3.

53. De relatie, correlatie en causaliteit tussen handel en het bevorderen van mensenrechten zijn onderwerpen waar reeds pennen over zijn leeg geschreven. De belangrijkste vraag die hier wordt behandeld, is hoe de WTO zelf ermee omgaat, met name in de context van FTA's. De opkomst van deze overeenkomsten biedt opnieuw een kans voor de WTO om de relatie tussen mensenrechten en vrijhandel te kaderen en het momentum te gebruiken voor het introduceren van een algemene verplichting om een mensenrechtenclausule op te nemen in een FTA. Ondanks dat mensenrechten al enige invloed hebben op het WTO-recht en zijn werking, blijkt tot op heden nog geen sprake te zijn van een dergelijke algemene verplichting.

Om deze conclusie te bereiken, zal eerst worden onderzocht of de WTO zelf, als internationale organisatie, de verplichting heeft om mensenrechten te bevorderen, en zo ja, in welke mate.

¹⁵⁹ 'WTO | The WTO in Brief' <https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/inbrief_e/inbr_e.htm>; Samira Eyvazova and Dilbar Mammadova, 'WORLD TRADE ORGANIZATION LAW OR HUMAN RIGHTS – OBLIGATIONS OR RIGHTS', *Economic and social development : 37th International Scientific Conference on Economic and Social Development - 'Socio Economic Problems of Sustainable Development': book of proceedings : Baku, 14-15 February 2019* (Varazdin, Croatia : Varazdin Development and Entrepreneurship Agency 2019).

¹⁶⁰ Destaw A Yigzaw, 'Hierarchy of Norms: The Case for the Primacy of Human Rights over WTO Law' (2015) 38 *Suffolk Transnational Law Review* 33.

¹⁶¹ Ibid; World Trade Organization (ed), *Trade in a Globalizing World* (WTO Publ 2008).

Daarna, voortbouwend op dit eerste deel, zal beknopt de invloed van mensenrechten op het WTO-recht en het ontbreken van een algemene regel binnen het WTO-recht die het opnemen van een mensenrechtenclausule in een FTA verplicht, worden besproken

I.II. Verplichtingen voor de WTO als organisatie

54. In 2001 is er, door professor Sigrun Skogly, een gelijkmatig onderzoek gevoerd, met als verschilpunt dat het hier ging het om de vraag of de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds verplichtingen hebben onder het internationaal recht inzake de mensenrechten. Skogly kwam tot de conclusie in haar boek dat zowel de Wereldbank als het IMF, waarvan geen van beide een expliciet mandaat voor mensenrechten heeft in hun statuten, verplichtingen hebben om in bepaalde gevallen mensenrechten te respecteren, in sommige gevallen te beschermen, maar echter, over het algemeen ze geen verplichting hebben om mensenrechten te vervullen.¹⁶²

Even ter herhaling: het idee dat alle mensenrechten voor Staten verplichtingen met zich meebrengen op deze drie niveaus – respecteren, beschermen en vervullen – is reeds lange tijd geaccepteerd in het internationaal recht inzake de mensenrechten.¹⁶³ De verplichtingen hebben elks een verschillende draagwijdte: respect houdt in dat men zich onthoudt van inmenging in het genot van mensenrechten; bescherming moet schendingen van dergelijke rechten door derden voorkomen; en vervulling betekent het nemen passende maatregelen om de realisatie van mensenrechten te bevorderen en is dus het meest verregaande.¹⁶⁴

Skogly betoogt dat de Wereldbank en het IMF mensenrechtenverplichtingen hebben vanwege hun bijzondere relatie met de VN, die tot stand is gekomen op basis van Artikel 63 juncto 57 van het VN-Handvest. Deze speciale relatie activeert voor de organisaties de verplichting om

¹⁶² Klaus D Beiter, 'Establishing Conformity Between TRIPS and Human Rights: Hierarchy in International Law, Human Rights Obligations of the WTO and Extraterritorial State Obligations Under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights' in Hanns Ullrich and others (eds), *TRIPS plus 20: From Trade Rules to Market Principles* (Springer 2016) <https://doi.org/10.1007/978-3-662-48107-3_14>; Sigrun Skogly, *The Human Rights Obligations of the World Bank and the International Monetary Fund* (Cavendish 2001).

¹⁶³ Zahara Nampewo, Jennifer Heaven Mike and Jonathan Wolff, 'Respecting, Protecting and Fulfilling the Human Right to Health' (2022) 21 International Journal for Equity in Health 36; Gabor Rona and Lauren Aarons, 'State Responsibility to Respect, Protect and Fulfill Human Rights Obligations in Cyberspace' (26 October 2016) <<https://papers.ssrn.com/abstract=2859615>>; David Karp, 'What Is the Responsibility to Respect Human Rights? Reconsidering the "respect, Protect, and Fulfill" Framework' <https://sussex.figshare.com/articles/journal_contribution/What_is_the_responsibility_to_respect_human_rights_Reconsidering_the_respect_protect_and_fulfill_framework/23472224/1>; Ida Elisabeth Koch, 'Dichotomies, Trichotomies or Waves of Duties?' (2005) 5 Human Rights Law Review 81.

¹⁶⁴ Beiter (n 178); 'International Human Rights Law' (OHCHR) <<https://www.ohchr.org/en/instruments-and-mechanisms/international-human-rights-law>>.

de beginselen van het VN-Handvest te eerbiedigen, waarvan één het respect voor mensenrechten betreft zoals beschreven in Artikel 1(3) van dit Handvest.¹⁶⁵ Hoewel dit een interessante redenering is, zal hij niet opgaan voor de WTO, nu deze niet dergelijke speciale relatie heeft met de VN.

56. Het antwoord voor de WTO kan worden gevonden in het Verdrag van Maastricht inzake Extra Territoriale Verplichtingen van Staten, opgesteld in september 2011 door deskundigen op het gebied van internationaal recht en mensenrechten uit diverse regio's van de wereld.¹⁶⁶ Principe 16 van dit Verdrag verklaart dat de “principes van toepassing zijn op Staten en ze de toepasbaarheid op de mensenrechtenverplichtingen van internationale organisaties onder het algemene internationale recht, niet uitsluiten”. Van hieruit kan men dus redeneren dat de WTO op zijn minst verplicht zou zijn om mensenrechten te respecteren, voor zover deze deel uitmaken van het gewoonterecht of algemene rechtsprincipes.¹⁶⁷

Dit idee wordt eveneens bevestigd door de gezaghebbende toelichting op het VN-Handvest, die benadrukt dat de principes van Artikel 1 en 2 van het VN-Handvest, namelijk zelfbeschikking, mensenrechten en fundamentele vrijheden, een weerspiegeling zijn van het algemene internationale recht dat ook bindend is voor internationale organisaties.¹⁶⁸

57. De verplichting van de WTO op vlak van mensenrechten blijft enigszins wel beperkt tot het respecteren van mensenrechten. Dit beperkt zich, zoals hierboven beschreven, louter tot het onthouden van de inmenging in het genot van de mensenrechten en gaat niet zo ver om het een verplichting te maken voor de WTO om proactief op te treden op het vlak van mensenrechten. De verplichtingen van de WTO op het vlak van mensenrechten zijn dus wat men noemt ‘negatieve’ verplichtingen.

¹⁶⁵ Skogly (n 174).

¹⁶⁶ ‘The Maastricht Principles – ETO Consortium’ <<https://www.etoconsortium.org/en/the-maastricht-principles/>>.

¹⁶⁷ Beiter (n 174).

¹⁶⁸ ‘The Charter of the United Nations: A Commentary, Volume II’, , *The Charter of the United Nations* (Oxford University Press) <<http://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law/9780199639779.001.0001/law-9780199639779>>.

I.III. Verplichtingen voortvloeiend uit het WTO-recht

A. Algemeen

58. Artikel XXIV van de GATT is de bepaling binnen het WTO-recht die de totstandkoming van FTA's mogelijk maakt en tegelijkertijd richtlijnen en verplichtingen oplegt om te voorkomen dat de discriminerende kenmerken van deze overeenkomsten het multilaterale handelssysteem verstoren.¹⁶⁹ De specifieke verplichtingen voor FTA's zijn dus te vinden in dit artikel. Een van deze verplichtingen is bijvoorbeeld het algemene principe dat het doel van een FTA moet zijn om de handel tussen de betrokken gebieden te vergemakkelijken, en niet het opwerpen van belemmeringen voor de handel van andere verdragspartijen met deze gebieden.¹⁷⁰ Een niet zozeer onverwachte ontdekking die men eveneens doet bij het lezen van dit artikel, is dat het geenszins de contracterende partijen verplicht om een mensenrechtenclausule op te nemen in hun FTA.

Hoewel er geen algemene verplichting bestaat om een mensenrechtenclausule op te nemen in een FTA volgens het WTO-recht, hebben mensenrechten toch al invloed gehad op dit rechtsdomein. Enkele voorbeelden staven deze constatering.

B. Invloed van mensenrechten op het WTO-recht

B.1. Interpretatie

59. Het ontbreken van de algemene verplichting betekent dit niet dat mensenrechten volledig worden genegeerd in het functioneren van de WTO. De invloed van mensenrechten komt voornamelijk tot uiting bij de interpretatie van het WTO-recht door de Panels en de Beroepsinstantie (*Appellate Body*) van de WTO, en dit op twee manieren.

B.1.1. “Voorwerp en doel”

60. Artikel 3, lid 2 van het Memorandum van overeenstemming inzake de regels en procedures betreffende de beslechting van geschillen van de WTO bepaalt dat de overeenkomsten van de WTO zullen worden geïnterpreteerd volgens de regels van het internationaal gewoonterecht

¹⁶⁹ Tevini, 'Article XXIV. Territorial Application—Frontier Traffic—Customs Unions And Free-Trade Areas' in Rüdiger Wolfrum, Peter-Tobias Stoll and Holger Hestermeyer (eds), *WTO - Trade in Goods* (Brill | Nijhoff 2009) <https://brill.com/view/book/edcoll/9789004180642/Bej.9789004145665.i-1228_039.xml>.

¹⁷⁰ Artikel XXIV, lid 4 Algemene Overeenkomst betreffende Tarieven en Handel (GATT), 1947.

inzake interpretatie, zoals vastgelegd in het Verdrag van Wenen.¹⁷¹ Een van deze regels stelt dat verdragen moeten worden geïnterpreteerd “in het licht van hun voorwerp en doel”.¹⁷² De doelstellingen van de overeenkomsten van de WTO, die eerder kort werden genoemd¹⁷³, staan in de preambule van de Overeenkomst tot oprichting van de WTO, waaronder “verhoging van de levensstandaard” en “duurzame ontwikkeling”.¹⁷⁴

61. Er kan dus worden betoogd dat de overeenkomsten van de WTO moeten worden geïnterpreteerd in het licht van deze doelstellingen, die zich, al dan niet onrechtstreeks, inzetten voor de bevordering van mensenrechten.¹⁷⁵ En hoewel de Panels en de Beroepsinstantie van de WTO over het algemeen niet voor een dergelijke benadering hebben gekozen en in relatief weinig beslissingen naar de preambule wordt verwezen¹⁷⁶, zijn er toch enkele statements en voorbeelden voorhanden die dit argument mogelijks kracht bij zetten.

Vooreerst werd tijdens de Ministeriële Conferentie van 2001 “duurzame ontwikkeling” expliciet als doel van de organisatie onderschreven, waarbij werd verklaard: “*We strongly reaffirm our commitment to the objective of sustainable development, as stated in the Preamble*”.¹⁷⁷ Deze uitspraak erkent de intrinsieke verbondenheid tussen duurzame ontwikkeling, mensenrechten en handelsregels, wat een eerste teken van doordringende invloed vormt. Het belang van de preambule, en de daarin vermelde einddoelstelling van de WTO, wordt daarnaast ook expliciet benadrukt in de zaak *United States – Shrimp*. De Beroepsinstantie van de WTO haalde in deze zaak dit streven van de WTO aan als bewijs om de bestaande taal van de GATT te interpreteren in lijn met hedendaagse internationale zorgen.¹⁷⁸ Deze twee voorbeelden tonen aan dat de preambule, met daarin de doelstellingen van de WTO die gekarakteriseerd kunnen worden als

¹⁷¹ Sarah Joseph, *Blame It on the WTO? A Human Rights Critique* (Oxford University Press 2011).

¹⁷² Artikel 31, lid 1 van het Verdrag van Wenen.

¹⁷³ Zie randnummer 52.

¹⁷⁴ Zie preambule van Overeenkomst tot oprichting van de Wereldhandelsorganisatie (1994) (WTO-overeenkomst).

¹⁷⁵ Joseph (n 183); Adam McBeth, *International Economic Actors and Human Rights* (Routledge 2010); Joe W III Pitts, ‘Corporate Social Responsibility: Current Status and Future Evolution Current Issues in Public Policy’ (2008) 6 Rutgers Journal of Law and Public Policy 334.

¹⁷⁶ Joseph (n 183).

¹⁷⁷ McBeth (n 190); zie lid 6 van de Ministeriële Verklaring Aangenomen op 14 november 2001, WTO Doc. WT/MIN/DEC/01.

¹⁷⁸ *United States – Import Prohibition of Certain Shrimp and Shrimp Products* (WT/DS58/AB/R) (23 oktober 1998) (Appellate Body Report), §§12, 17 en 129.

mensenrechtenprincipes, duidelijk bedoeld is om invloed uit te oefenen op de manier waarop andere bepalingen worden geïnterpreteerd.¹⁷⁹

B.1.2. Internationaal gewoonterecht

62. Een tweede vorm van invloed vindt ook zijn grondslag in het Verdrag van Wenen. Artikel 31, lid 3(c) bepaalt dat “iedere ter zake dienende regel van het volkenrecht die op de betrekkingen tussen de partijen kan worden toegepast” in aanmerking moet worden genomen bij het interpreteren van een verdrag.¹⁸⁰ Het is eerder door een Panel van de WTO bevestigd dat internationaal gewoonterecht relevant is voor de toepassing van het WTO-recht en dus kan worden beschouwd als “ter zake dienende regels” in de zin van artikel 31.¹⁸¹ Bijgevolg zouden de Panels en de Beroepsinstantie dus een bepaling van het WTO-recht moeten interpreteren in overeenstemming met het internationaal gewoonterecht, met inbegrip van de mensenrechten die onder dat recht vallen.¹⁸² Een redenering die bevestigd wordt in de praktijk.¹⁸³

63. De merkbare invloed van mensenrechten is reeds een wenselijke ontwikkeling, maar gaat nog niet zo ver dat mensenrechten effectief een actief bestanddeel zijn van het WTO-recht. Ze fungeren in het WTO-recht momenteel veeleer als een schild dan als een zwaard dat kan worden gebruikt om de naleving en het respect voor mensenrechten af te dwingen via het WTO-recht zelf.¹⁸⁴ In het volgende deel wordt besproken hoe wenselijk het zou zijn om mensenrechten ook als een zwaard te gebruiken – in de vorm van een algemene verplichting om een mensenrechtenclausule op te nemen in een FTA – binnen het kader van het WTO-recht.

¹⁷⁹ McBeth (n 187).

¹⁸⁰ Joseph (n 183).

¹⁸¹ Ibid; Korea - Measures Affecting Government Procurement (WT/DS163/R) (19 juni 2000) (Panel Report), § 7.96.

¹⁸² McBeth (n 187); Joseph (n 183).

¹⁸³ Peter van den Bossche and Werner Zdouc, *The Law and Policy of the World Trade Organization: Text, Cases and Materials* (Cambridge University Press 2017).

¹⁸⁴ Joost Pauwelyn, *Conflict of Norms in Public International Law: How WTO Law Relates to Other Rules of International Law* (University Press 2003); Bossche and Zdouc (n 195); Joseph (n 183).

DEEL 3: ALGEMENE VERPLICHTING

I. ARGUMENT VANUIT DE PRAKTIJK

I.I. Inleiding

64. Gebaseerd op het centrale idee van Petersmanns ideologie, dat de wetgeving bij het bevorderen van wereldwijde integratie moet steunen op mensenrechten en een eerlijke verdeling van de voordelen en sociale kosten van deze integratie¹⁸⁵, komt het wetgevende betoog van deze thesis tot stand. Dit betoog streeft naar de rechtstreekse integratie van mensenrechten in het systeem en de regels van de wereldhandel, met het WTO-recht als kern, door de wetgeving te funderen op mensenrechten.

65. Het pleidooi voor het implementeren van een algemene verplichting binnen het WTO-recht om een mensenrechtenclausule in elke FTA op te nemen, rust hoofdzakelijk op twee argumenten. Enerzijds benadrukt het de gevolgen en rechtsonzekerheden die voortkomen uit de huidige gefragmenteerde praktijk van het opnemen van mensenrechten in FTA's. Anderzijds stelt het dat wereldhandel, vooral via FTA's, inherent verbonden is met mensenrechten, en dat het daarom logisch is dat het WTO-recht wordt ingezet als instrument ter bevordering van mensenrechten. Voordat deze hoofdargumenten worden behandeld, worden als inleiding en subargument de internationale mensenrechtenverplichtingen van WTO-lidstaten nogmaals benadrukt, samen met het gebrek aan afdwinging van deze verplichtingen.

I.II. Verplichtingen van de Lidstaten zelf

A. Het internationale mensenrechtenregime

66. Na de gruweldaden van de Tweede Wereldoorlog introduceerde de internationale gemeenschap internationale mensenrechteninstrumenten om de bevolking te beschermen tegen onmenselijke praktijken van hun eigen staat.¹⁸⁶ Dit streven naar het bevorderen en respecteren van de rechten van de mens en fundamentele vrijheden werd expliciet erkend als een doel van

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ Steven LB Jensen (ed), “‘Power Carries Its Own Conviction’: The Early Rise and Fall of Humanrights, 1945–1960”, *The Making of International Human Rights: The 1960s, Decolonization, and the Reconstruction of Global Values* (Cambridge University Press 2016) <<https://www.cambridge.org/core/books/making-of-international-human-rights/power-carries-its-own-conviction/A636D6B96035107DDE6921275D6C15E6>>.

de Verenigde Naties, zoals vastgelegd in Artikel 1(3) van het VN-Handvest.¹⁸⁷ Lidstaten van de VN hebben volgens artikel 55 van dit Handvest, de verplichting om te streven naar “universele eerbied voor en naleving van de rechten van de mens en fundamentele vrijheden voor allen, zonder onderscheid naar ras, geslacht, taal of religie.”¹⁸⁸ Artikel 56 verbindt alle VN-lidstaten ook om “gezamenlijke en afzonderlijke actie te ondernemen in samenwerking met de Organisatie ter verwezenlijking van de in artikel 55 vermelde doeleinden.”¹⁸⁹ De UVRM licht op gezaghebbende wijze de mensenrechten toe die in deze artikelen worden bedoeld.¹⁹⁰ Een universele verklaring die *an sich* niet bindend is, maar eveneens tanden heeft gekregen door twee kernverdragen van de VN uit 1966: IVBPR en IVESCR.¹⁹¹

67. De meerderheid van de 164 Lidstaten van de WTO heeft de twee VN-Mensenrechtenverdragen uit 1966 geratificeerd of ondertekend, naast andere VN-mensenrechtenverdragen, alsook regionale en bilaterale verdragen over de bescherming van mensenrechten.¹⁹² WTO-lidstaten hebben dus reeds deze bestaande en gelijktijdige verplichtingen onder internationaal recht met betrekking tot mensenrechten. Bij WTO-onderhandelingen moeten Staten dan ook in principe streven naar mensenrechtendoelen, omdat afwijkingen hiervan of een achteruitgang in mensenrechtenbescherming als gevolg van handelsbesprekingen kunnen worden beschouwd als schendingen van internationale mensenrechtenverplichtingen.¹⁹³ Met andere woorden, Staten kunnen hun internationale verplichtingen op het gebied van mensenrechten niet negeren bij het nastreven van andere aspecten van het internationaal recht. Dit idee wordt ondersteund door de Hoge Commissaris voor de Mensenrechten, die benadrukt dat “lidstaten van de WTO gelijktijdige mensenrechtenverplichtingen hebben onder internationaal recht en daarom mensenrechten

¹⁸⁷ Joseph (n 183); Jack Donnelly and Daniel J Whelan, *International Human Rights* (6th edn, Routledge 2020).

¹⁸⁸ Joseph (n 183); Louis B Sohn, ‘The Human Rights Law of the Charter’ (1977) 12 *Texas International Law Journal* 129.

¹⁸⁹ Ibid.

¹⁹⁰ Louis B Sohn, ‘The New International Law: Protection of the Rights of Individuals Rather Than States’ (1982) 32 *American University Law Review* 1.

¹⁹¹ Antoon De Baets, ‘The Impact of the Universal Declaration of Human Rights on the Study of History’ (2009) 48 *History and Theory* 20; ‘VN-verdragen - 1966 - BuPo - EcSoCu’ (*Amnesty International*) <<https://www.amnesty.nl/encyclopedie/vn-verdragen-1966-vn-verdrag-bupo-vn-verdrag-ecsocu>>.

¹⁹² ‘United Nations Treaty Collection’ <https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-4&chapter=4&clang=_en>;

‘United Nations Treaty Collection’ <https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-3&chapter=4&clang=_en>.

¹⁹³ McBeth (n 187).

moeten bevorderen en beschermen tijdens de onderhandeling en uitvoering van internationale regels voor handelsliberalisering”.¹⁹⁴

Hoewel deze thesis niet zo ver wil gaan om te argumenteren dat een WTO-lidstaat zijn mensenrechtenverplichtingen alleen heeft nageleefd als hij een mensenrechtenclausule opneemt in haar FTA, zet deze uitspraak van de OHCHR, en het internationale mensenrechtenregime in het algemeen, toch reeds de deur op een kier voor de introductie van een dergelijke algemene verplichting binnen het WTO-recht. Mijn argument, hieronder, is eerder pragmatisch van aard en benadrukt het verschil in handhavingsmechanismen tussen het WTO-recht en het internationale mensenrechtenregime.

B. Verschil in afdwinging

68. Het huidige systeem van internationale governance – waarmee wordt verwezen naar het proces van beheren en reguleren van mondiale aangelegenheden door samenwerking tussen transnationale actoren¹⁹⁵ – wordt gekenmerkt door een fundamenteel probleem van onevenwicht. Economische governance, via instellingen zoals de WTO, het IMF en de Wereldbank, is krachtig, terwijl governance voor sociale rechtvaardigheid, via organen zoals internationale mensenrechteninstellingen en de ILO, eerder zwak is.¹⁹⁶ Het onvermijdelijke gevolg hiervan is dat Staten hun mondiale economische verplichtingen, onder het WTO-recht, serieuzer nemen dan hun mensenrechtenverplichtingen.

Vanuit een andere invalshoek is het ook zeer plausibel dat deze onevenwichtigheid in internationale governance niet het gevolg is, maar juist de oorzaak. Staten zien minder eigenbelang in het nakomen van hun mensenrechtenverplichtingen vergeleken met hun handelsverplichtingen.¹⁹⁷ Evenzo ervaren ze minder belang bij het afdwingen van naleving van mensenrechtenverplichtingen door andere Staten vergeleken met hun wederzijdse handelsverplichtingen. Het is deze sterkere toewijding aan het WTO-recht die leidt tot het relatief effectievere geschillenbeslechtsingsproces van het handelsregime, en niet andersom.¹⁹⁸

¹⁹⁴ UN High Commissioner for Human Rights, ‘Liberalization of Trade in Services and Human Rights :: Report of the High Commissioner’ <<https://digitallibrary.un.org/record/468759>>.

¹⁹⁵ ‘Global governance’, *Wikipedia* (2024) <https://nl.wikipedia.org/w/index.php?title=Global_governance&oldid=67235431>.

¹⁹⁶ Joseph (n 183); Internationale Arbeitsorganisation, *A Fair Globalization: Creating Opportunities for All* (2004).

¹⁹⁷ Carlos Manuel Vazquez, ‘Trade Sanctions and Human Rights - Past, Present, and Future’ (2003) 6 *Journal of International Economic Law* 797.

¹⁹⁸ *Ibid.*

69. Wat de exacte oorzaak van de onevenwichtigheid ook moge zijn, het punt blijft dat het handhavingsmechanisme van het WTO-recht over het algemeen effectiever is dan deze van de internationale mensenrechteninstrumenten. Veel van deze effectiviteit kan ook worden verklaard door kenmerken van het Geschillenbeslechtsorgaan van de WTO.¹⁹⁹

Het pragmatische argument luidt dus dat het opnemen van een algemene verplichting binnen het WTO-recht om mensenrechtenclausules in FTA's op te nemen, zou leiden tot een effectievere handhaving van mensenrechten. Dit komt doordat deze clausules dan onder het handhavingsmechanisme van de WTO zouden vallen, waardoor naleving efficiënter afgedwongen kan worden.

I.III. Argument vanuit de praktijk

A. Versnippering

A.1. Inleiding

70. De voorlopige definiëring van een mensenrechtenclausule in Deel 1²⁰⁰ laat toe om na te gaan in hoeverre Staten in de praktijk reeds een mensenrechtenclausule opnemen in hun FTA, zonder dat hiertoe momenteel een algemene verplichting bestaat. Nu het uiteraard niet mogelijk is om letterlijk voor elke Staat aan te tonen dat deze reeds heeft verwezen naar mensenrechten in haar FTA's, is dit volgens deze thesis ook niet nodig om het bestaan van een internationale trend op dit vlak aan te tonen. Enkele Staten en groepen van Staten, waaronder Egypte, EFTA, Turkije, Japan, MERCOSUR en Canada, worden gehanteerd als voorbeelden ter staving van de trend. De nadruk wordt op deze Staten gelegd, nu hun visie niet rechtstreeks in acht werd genomen bij het opstellen van de voorlopige definitie en een cirkelredenering bij deze wordt vermeden.

¹⁹⁹ Artikelen 8, 12, 21 en 22 Memorandum van overeenstemming inzake de regels en procedures betreffende de beslechting van geschillen, Bijlage 2 bij de Overeenkomst inzake de oprichting van de Wereldhandelsorganisatie, WTO Doc. WT/TNC/L99, 15 april 1994; William J Davey, 'Dispute Settlement in the WTO and RTAs: A Comment' in Lorand Bartels and Federico Ortino (eds), *Regional Trade Agreements and the WTO Legal System* (Oxford University Press 2006) <<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199206995.003.0015>>.

²⁰⁰ Zie randnummer 42.

A.2. Voorbeelden

A.2.1. Doelstelling van de FTA

71. De FTA tussen Egypte en Turkije stelt als een van haar doelstellingen het verhogen van de levensstandaard van de bevolking van beide landen.²⁰¹ Door deze doelstelling te combineren met artikel 33, lid 1 en 2 van de FTA, kan worden betoogd dat een ernstige schending van de mensenrechten, voortkomend uit een overheidsmaatregel van een van de twee partijen, de andere partij machtigt om op basis van deze FTA actie te ondernemen. In dit geval heeft de eerste partij namelijk nagelaten “alle noodzakelijke maatregelen”²⁰² te nemen om de verbetering van de levensstandaard van de bevolking – wat rechtstreeks verband houdt met het bevorderen van mensenrechten – te bewerkstelligen. Een dergelijke interpretatie maakt dat de combinatie van deze bepalingen valt onder de voorlopige definitie van een mensenrechtenclausule. Dezelfde redenering kan worden toegepast op FTA’s die Turkije heeft gesloten met andere landen zoals Albanië²⁰³, Georgië²⁰⁴ en Tunesië²⁰⁵.

A.2.2. Duurzame ontwikkeling

72. Een ander voorbeeld vindt men in de FTA tussen de EFTA-landen en Egypte. Hoofdstuk 7 van deze FTA behandelt de steun van de EFTA-landen en de samenwerking tussen deze landen en Egypte met betrekking tot het bereiken van duurzame economische en sociale ontwikkeling in Egypte.²⁰⁶ Het is evident dat het streven naar duurzame ontwikkeling direct verband houdt met het bevorderen van mensenrechten. Er wordt zelfs gesteld dat de eerbiediging van mensenrechten een integrerend aspect is van duurzame ontwikkeling.²⁰⁷

Het gezamenlijk lezen van hoofdstuk 7 met artikel 39 van deze FTA leidt dan ook tot dezelfde conclusie, namelijk dat ook hier sprake is van een mensenrechtenclausule volgens de

²⁰¹ Artikel 1, lid 2(a) Overeenkomst tot oprichting van een vrijhandelszone tussen de Republiek Turkije en de Arabische Republiek Egypte, 27 december 2005.

²⁰² Ibid., artikel 33, lid 1.

²⁰³ Artikel 1, lid 2(a) juncto artikel 32 Vrijhandelsovereenkomst tussen de Republiek Turkije en de Republiek Albanië, 22 december 2006.

²⁰⁴ Artikel 1, lid 2(a) juncto artikel 30 Vrijhandelsovereenkomst tussen de Republiek Turkije en Georgië, 21 november 2007.

²⁰⁵ Artikel 1(a) juncto artikel 47 Het associatieverdrag tot oprichting van een vrijhandelszone tussen de Republiek Turkije en de Republiek Tunesië, 25 november 2004.

²⁰⁶ Artikelen 34, lid 1(b) en 35, lid 2 en 3 Vrijhandelsovereenkomst tussen de Arabische Republiek Egypte en de EVA-staten, 27 januari 2007.

²⁰⁷ Artikel 9, lid 1 Partnerschapsovereenkomst tussen de leden van de groep van Staten in Afrika, het Caribisch gebied en de Stille Oceaan, enerzijds, en de Europese Gemeenschap en haar lidstaten, anderzijds, ondertekend te Cotonou op 23 juni 2000.

voorlopige definitie. Hoofdstuk 7 van de FTA legt beide partijen verplichtingen op om samen te werken aan duurzame ontwikkeling. Artikel 39 biedt op zijn beurt beide partijen de mogelijkheid om actie te ondernemen als zij van mening zijn dat de andere partij handelt in strijd met deze verplichtingen. Naar mijn mening kan het respecteren van mensenrechten, dat inherent is aan de bepalingen over duurzame ontwikkeling, op deze manier dus worden bevorderd via de FTA zelf en valt het onder de voorlopige definitie.

73. Naast het eerder subtiele voorbeeld hierboven, zijn er ook veel explicietere referenties naar het bevorderen van duurzame ontwikkeling via FTA's. Hoofdstuk 20 van de CPTPP – een FTA die in kracht is voor onder anderen Australië, Canada, Japan, Mexico Nieuw-Zeeland, Singapore en Vietnam en die grotendeels de tekst heeft overgenomen van de TPP²⁰⁸ – bijvoorbeeld benadrukt herhaaldelijk het belang van duurzame ontwikkeling als complementaire doelstelling van de FTA en legt enkele verbintenissen op aan de partijen met betrekking tot dit concept.²⁰⁹ Deze expliciete benadering wordt ook gevonden in de aanvullende milieuovereenkomsten die Canada sluit bij haar FTA's.²¹⁰ Hoewel deze bepalingen niet expliciet over mensenrechten gaan, is eerder al gesteld dat de eerbiediging van mensenrechten een inherent aspect is van het concept duurzame ontwikkeling.²¹¹ Die bepalingen die streven naar het realiseren van duurzame ontwikkeling vallen dan ook volgens deze thesis onder de voorlopige definitie van een mensenrechtenclausule.

A.2.3. Arbeidsnormen

74. Een derde duidelijke trend binnen FTA's is het verwijzen naar arbeidsnormen. De praktijk van de VS hieromtrent is reeds hierboven aangehaald, maar andere Staten tonen zich evenzeer open tot het opnemen van dergelijke bepalingen in hun FTA's.

²⁰⁸ 'CPTPP Text and Associated Documents | Australian Government Department of Foreign Affairs and Trade' <<https://www.dfat.gov.au/trade/agreements/in-force/cptpp/official-documents>, <https://www.dfat.gov.au/trade/agreements/in-force/cptpp/official-documents>>.

²⁰⁹ Zie bijvoorbeeld de artikelen 20.2, 20.3 en 20.13 Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pacific Partnership, 8 maart 2018.

²¹⁰ Zie bijvoorbeeld artikel 1703 Vrijhandelsovereenkomst tussen Canada en de Republiek Colombia, 21 november 2008 dat verwijst naar de Overeenkomst over het milieu tussen Canada en de Republiek Colombia; Overeenkomst tussen Canada en Costa Rica inzake milieusamenwerking, 23 april 2001; Artikel 18.2 Vrijhandelsovereenkomst tussen Canada en de Republiek Honduras, 5 november 2013 dat verwijst naar de Overeenkomst inzake milieusamenwerking tussen Canada en de Republiek Honduras; Artikel 10-2 Vrijhandelsovereenkomst tussen Canada en Jordanië, 28 juni 2009 dat verwijst naar de Overeenkomst over het milieu tussen Canada en het Hasjemitische Koninkrijk Jordanië.

²¹¹ Zie randnummer 72.

Een voorbeeld hiervan is MERCOSUR, een handelsovereenkomst tussen Brazilië, Argentinië, Paraguay en Uruguay. Als een Lidstaat de fundamentele arbeidsnormen van de ILO niet naleeft, kan een supranationale Commissie op verzoek van een ander lid de zaak onderzoeken.²¹²

In Oost-Azië vinden we eveneens een voorbeeld, namelijk Japan. In haar FTA's met Zwitserland en Mongolië wordt op een brede manier verwezen naar arbeidsnormen.²¹³ In deze FTA's wordt gesteld dat de partijen geen investeringen zullen aanmoedigen door hun arbeidsnormen te verlagen.²¹⁴ In haar FTA met de Filipijnen gaat Japan nog een stap verder en verwijst specifiek naar enkele internationaal erkende arbeidsnormen die beide partijen dienen na te leven.²¹⁵

75. Het vergt geen uitgebreid betoog om te stellen dat arbeidsnormen specifieke rechten zijn die onder de paraplu van mensenrechten vallen. Om die reden vallen ook die bepalingen die gericht zijn op het respecteren en bevorderen van arbeidsnormen – zoals deze in de FTA's van MERCOSUR en Japan – onder de definitie van een mensenrechtenclausule in een FTA.

B. Gevolgen van deze versnippering

76. Hierboven zijn diverse voorbeelden gegeven van bepalingen in FTA's die in principe kunnen kwalificeren als mensenrechtenclausules volgens de voorlopige definitie. Het feit dat deze lijst niet exhaustief is, benadrukt het groeiende enthousiasme binnen de internationale gemeenschap voor het opnemen van mensenrechten in FTA's. Dit is een positieve ontwikkeling, maar het gebeurt binnen een juridisch vacuüm, wat resulteert in een wereldwijd onsamenhangende aanpak en onzekerheid over de reikwijdte van deze bepalingen. Deze onzekerheden worden hieronder kort besproken.

²¹² Susan Ariel Aaronson, 'Is the Wedding of Trade and Human Rights a Marriage of Convenience or a Lasting Union?' (17 March 2010) <<https://papers.ssrn.com/abstract=1591567>>.

²¹³ JB Velut and others, 'Comparative Analysis of Trade and Sustainable Development Provisions in Free Trade Agreements'.

²¹⁴ Artikel 101 Overeenkomst inzake vrijhandel en economische partnerschap tussen Japan en de Zwitserse Confederatie, 19 februari 2009 en artikel 10.17 Overeenkomst tussen Japan en Mongolië voor een economisch partnerschap, 10 februari 2015.

²¹⁵ Artikel 103, lid 1 en 2 Overeenkomst tussen Japan en de Republiek de Filipijnen voor een economisch partnerschap, 9 september 2006.

77. Ten eerste leidt het ontbreken van een helder wettelijk kader tot onzekerheid en inconsistentie rond de rechtsgevolgen van bestaande mensenrechtenclausules in FTA's. Deze juridische ambiguïteit en onduidelijkheid over de rechten en verplichtingen van partijen onder verschillende FTA's kunnen conflicten en geschillen veroorzaken.

Ten tweede rijzen er vragen omtrent de al dan niet afdwingbaarheid van deze clausules. Het verschil in interpretatie van de clausules door verschillende Staten leidt soms tot afdwingbaarheid en soms niet, wat een zeer onwenselijke rechtsonzekerheid creëert en Staten een ongeoorloofde discretie geeft om zelf te kiezen wanneer ze clausules als afdwingbaar zien. Dit doen ze op basis van politieke en tactische overwegingen, eerder dan vanuit zorg om mensenrechten.

Bovendien zaait het huidige vacuüm twijfels over de oprechtheid van de clausules en de mogelijke protectionistische motieven erachter, wat leidt tot algemene argwaan van sommige staten ten aanzien van het opnemen van mensenrechtenclausules in FTA's.²¹⁶ Tot slot kan de versnippering ook het concept van universele mensenrechtennormen ondermijnen en de perceptie versterken dat mensenrechten onderhevig zijn aan politieke en economische overwegingen, in plaats van fundamentele principes die voor iedereen gelden.²¹⁷

C. Conclusie

78. Een multilaterale benadering van mensenrechtenclausules – via de WTO – zou zorgen voor meer consistentie en is minder kwetsbaar voor misbruik en politieke willekeur dan de huidige bilaterale benaderingen.²¹⁸ Het praktisch argument voor de invoering van een algemene verplichting luidt als volgt:

Door de voorlopige definitie van een mensenrechtenclausule toe te passen op verschillende FTA's, wordt een positieve, zij het versnipperde, ontwikkeling in de praktijk zichtbaar. Verschillende Staten nemen reeds bepalingen op in hun FTA's die kunnen kwalificeren als mensenrechtenclausules. De introductie van een algemene verplichting en wettelijk kader binnen het WTO-recht voor het opnemen van dergelijke mensenrechtenclausules in een FTA

²¹⁶ Marcilio Toscano Franca-Filho, Lucas Lixinski and Belén Olmos Giupponi, 'Protection of Fundamental Rights in Latin American FTAs and MERCOSUR: An Exploratory Agenda' (2014) 20 *European law journal* : review of European law in context 811.

²¹⁷ Aaronson (n 229).

²¹⁸ Joseph (n 183).

zou de animo en het momentum van deze internationale trend kunnen benutten en tegelijkertijd komaf maken met de nefaste gevolgen van de huidige versnipperde aanpak.

II. ARGUMENT VANUIT DE LINK TUSSEN HANDEL EN MENSENRECHTEN

II.I. Theoretisch argument

A. Inleiding

79. Het samenspel tussen handel en mensenrechten lijkt modern, maar heeft in werkelijkheid een lange geschiedenis. Al sinds mensen handel drijven, worstelen zij met kwesties die verband houden met mensenrechten. Oude beschavingen bijvoorbeeld, wisten dat de zee vreemdelingen kon brengen met nieuwe goederen en ideeën, maar deze vreemdelingen konden ook hun land plunderen of hun familie tot slaaf maken.²¹⁹ Beleidsmakers realiseerden zich al snel dat zij niet alleen regels nodig hadden om de handel te reguleren, maar ook om ervoor te zorgen dat deze handel menselijke vrijheden en kansen bevorderde.²²⁰

In dit deel wordt een meer theoretisch argument gepresenteerd voor het invoeren van een algemene verplichting tot het opnemen van een mensenrechtenclausule in een FTA. Eerst wordt vastgesteld dat de verbinding tussen handel en mensenrechten onlosmakelijk is, waarna wordt benadrukt dat het WTO-recht in principe een instrument is om mensenrechten te bevorderen. Daarom zou de introductie van een algemene verplichting een logische en praktische toevoeging vormen aan dit instrument.

B. Onlosmakelijke link

80. Petersmann heeft lang betoogd dat het internationale handelsbestuur binnen de WTO “geconstitutionaliseerd” moet worden in lijn met de mensenrechtenverplichtingen van de leden, en dat het recht op handel moeten worden beschouwd als een mensenrecht.²²¹ Deze stelling

²¹⁹ Aaronson (n 233); ‘WTO | Publications - The Wedding of Trade and Human Rights: Marriage of Convenience or Permanent Match?’ <https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/wtr11_forum_e/wtr11_15feb11_e.htm>.

²²⁰ Ibid.

²²¹ Ernst-Ulrich Petersmann, ‘The WTO Constitution and Human Rights’ (2000) 3 Journal of International Economic Law 19; Ernst-Ulrich Petersmann, ‘Human Rights and International Trade Law: Defining and Connecting the Two Fields’ in Thomas Cottier, Joost Pauwelyn and Elisabeth Bürgi (eds), *Human Rights and*

wordt kracht bij gezet door het feit dat mensenrechten en liberale handelsregels geworteld zijn in dezelfde principes: individuele vrijheid en verantwoordelijkheid, non-discriminatie, de rechtsstaat, en de bevordering van sociaal welzijn door vreedzame samenwerking tussen vrije burgers.²²² Deze overlapping van onderliggende principes is bevestigd door Pascal Lamy, voormalig Directeur-Generaal van de WTO.²²³

Niet alleen zijn ze gebaseerd op dezelfde fundamentele waarden, maar ze zijn ook voortgekomen uit gedeelde zorgen. Zowel mensenrechten als de regels voor wereldhandel werden beschouwd als cruciale elementen van de naoorlogse orde, als bescherming tegen totalitarisme.²²⁴ Het is geen toeval dat het fundament van het multilaterale handelssysteem werd gelegd rond dezelfde tijd als het opstellen van de UVRM in het midden van de jaren 1940. Beide werden gezien als onmisbaar voor wereldvrede.²²⁵ Bovendien ondersteunen ze elkaar wederzijds.²²⁶

81. Een bloeiende handelsomgeving vereist respect voor mensenrechten, omdat dit bijdraagt aan stabiliteit, vertrouwen en wederzijds respect tussen handelspartners.²²⁷ Bovendien kunnen handelsactiviteiten direct bijdragen aan het verwezenlijken van mensenrechten, zoals het verbeteren van arbeidsomstandigheden, het stimuleren van sociale ontwikkeling en het vergroten van toegang tot basisbehoeften zoals voedsel, gezondheidszorg en onderwijs.²²⁸

International Trade (Oxford University Press 2005) <<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199285822.003.0002>>; Ernst-Ulrich Petersmann, *Constitutional Functions and Constitutional Problems of International Economic Law* (Routledge 2020) <<https://cadmus.eui.eu/handle/1814/69701>>; Petersmann, 'Time for a United Nations "Global Compact" for Integrating Human Rights into the Law of Worldwide Organizations' (n 201); Lewis (n 144).

²²² Petersmann, 'The WTO Constitution and Human Rights' (n 239); Christine Kaufmann and Laura Meyer, 'Trade and Human Rights' (2007) 1 Human Rights & International Legal Discourse 61; Joseph (n 183).

²²³ 'WTO | News - Speech - DG Pascal Lamy - Lamy Calls for Mindset Change to Align Trade and Human Rights' <https://www.wto.org/english/news_e/sppl_e/sppl146_e.htm>.

²²⁴ Ibid.

²²⁵ Caroline Dommen, 'Raising Human Rights Concerns in the World Trade Organization Actors, Processes and Possible Strategies' (2002) 24 Human Rights Quarterly 1.

²²⁶ 'WTO | News - Speech - DG Pascal Lamy - Lamy Calls for Mindset Change to Align Trade and Human Rights' (n 241); Thomas Cottier, 'Trade and Human Rights: A Relationship to Discover' (2002) 5 Journal of international economic law 111.

²²⁷ Saulo Padilha, 'Trade and Human Rights: Towards Coherence' (*Sur - International Journal on Human Rights*, 12 August 2017) <<https://sur.conectas.org/en/trade-human-rights-towards-coherence/>>.

²²⁸ *Report: The Continental Free Trade Area (CFTA) in a Human Rights Perspective* (2017) <<https://repository.uneca.org/handle/10855/24089>> accessed 30 April 2024; 'Advancing Human Rights through Trade | Chatham House - International Affairs Think Tank' (26 May 2021) <<https://www.chathamhouse.org/2021/05/advancing-human-rights-through-trade>>.

Kortom, handel en mensenrechten zijn niet alleen complementair, maar versterken elkaar ook in het streven naar een rechtvaardige en welvarende wereld. Met hun overlappende geschiedenis en gedeelde waarden enerzijds, en de wederzijdse stimulatie anderzijds, is deze thesis van mening dat handel en mensenrechten onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

C. WTO-recht als instrument

82. Zoals eerder uiteengezet in Deel 2, kan worden gesteld dat de WTO, gezien haar doelstellingen zoals vermeld in de preambule van haar oprichtingsakte, tot taak heeft de levensstandaard van alle individuen te verbeteren. Vanuit dit perspectief, in combinatie met de onlosmakelijke verbondenheid van handel en mensenrechten, en met het oog op normatief individualisme, wordt betoogd dat het WTO-recht in essentie fungeert als een instrument ter bevordering van een menswaardig bestaan voor iedereen, wat overeenkomt met de fundamentele doelstelling van mensenrechten.²²⁹

83. Als individuele rechten kunnen mensenrechten niet worden gereduceerd tot handelsmunt tussen naties. Daarom zou elke discussie over handel en mensenrechten moeten beginnen met de erkenning dat individuen bepaalde onaantastbare rechten bezitten die niet kunnen worden opgeofferd voor nationaal welzijn.²³⁰ Het gaat hier om elementaire rechtvaardigheid: de collectieve voordelen die de rest van de samenleving geniet, rechtvaardigen niet de schending van mensenrechten.²³¹ John Rawls benadrukt: “Ieder persoon bezit een onaantastbaarheid gebaseerd op rechtvaardigheid die zelfs het welzijn van de samenleving als geheel niet kan overrulen.”²³² Daarom moet handel, net als andere staatsbeleidsmaatregelen, worden afgestemd op de reeds bestaande rechten van individuen. Of, zoals deze thesis betoogt, worden ingezet ter bevordering van deze rechten.

Belangrijk is dat het standaard economische argument dat de WTO hanteert, niet voortkomt uit een intrinsieke waarde van vrije handel. Het is eerder gebaseerd op het instrumentele nut van

²²⁹ ‘Menselijke waardigheid, respect en mensenrechten - Amnesty’ (*Amnesty International*) <<https://www.amnesty.nl/encyclopedie/menselijke-waardigheid-en-mensenrechten>>.

²³⁰ Yigzaw (n 172); Dietmar von der Pfordten, ‘Five Elements of Normative Ethics - A General Theory of Normative Individualism’ (2012) 15 *Ethical Theory and Moral Practice* 449.

²³¹ Yigzaw (n 172); Jerome J Shestack, ‘The Philosophic Foundations of Human Rights’ (1998) 20 *Human Rights Quarterly* 201.

²³² Otfried Höffe (ed), *John Rawls: A Theory of Justice* (Brill 2013).

vrije handel voor het verbeteren van de levensstandaard en -omstandigheden.²³³ Het vergroten van de handel kan helpen om de welvaart te maximaliseren. Toch is welvaart, zoals Aristoteles al stelde, “slechts nuttig als middel tot iets anders”.²³⁴ Met andere woorden, handel is alleen waardevol als het bijdraagt aan de realisatie van mensenrechten, zoals van het recht op voedsel, gezondheid en andere essentiële vrijheden.²³⁵ De manier waarop de WTO vrije handel nastreeft, moet dan ook beoordeeld worden op basis van de gevolgen voor de levens van mensen.²³⁶

D. Conclusie

84. Het WTO-recht faciliteert de liberalisering van handel, wat geen doelstelling *an sich* is, maar een instrument om een hogere doel te bereiken: het verhogen van de levensstandaard. Daarom moeten de regels van de WTO worden afgestemd op het recht van individuen op een adequate levensstandaard, om te voorkomen dat het handelsregime zijn eigen bestaansredenen ondermijnt.²³⁷ Hierin situeert zich het betoog van deze thesis voor de introductie van een algemene verplichting om een mensenrechtenclausule op te nemen in een FTA, zodoende het instrument, zijnde het WTO-recht, nog geschikter en efficiënter te maken voor het bereiken van zijn uiteindelijke doelstelling.

Daarnaast wordt in herinnering gebracht dat de stagnerende multilaterale handelsdiplomatie sinds 1994²³⁸ heeft geleid tot de proliferatie van FTA's, en deze overeenkomsten het meest impactvolle instrument binnen het internationaal handelsrecht zijn geworden. Als de WTO serieus is in haar streven naar haar doelstelling, zou het introduceren van de voorgestelde algemene verplichting voor FTA's volgens deze thesis een positieve stap zijn. Deze kracht van FTA's wordt ook ondersteund door Lamy, die stelt dat: “Handelsmaatregelen het meest gebruikte instrument zijn in ontwikkelde landen om druk uit te oefenen op staten die mensenrechten schenden.”²³⁹

²³³ Yigzaw (n 172); Amartya Sen, *Resources, Values and Development* (3rd print., Harvard university press 1998).

²³⁴ Yigzaw (n 172); Aristotle, WD Ross and Lesley Brown, *The Nicomachean Ethics* (Oxford University Press 2009).

²³⁵ Yigzaw (n 172); Amartya Sen and others, *The Standard of Living* (University press 1987).

²³⁶ Yigzaw (n 172); Katarina Tomasevski and Philip Alston, ‘Part IV: Implementing the Right to Food’, *The Right to Food*, vol 4 (BRILL 1987).

²³⁷ Yigzaw (n 172).

²³⁸ Mastel (n 14).

²³⁹ ‘WTO | News - Speech - DG Pascal Lamy - Lamy Calls for Mindset Change to Align Trade and Human Rights’ (n 241).

III. EVENTUELE OBSTAKELS

III.I. Inleiding

85. Alvorens over te gaan tot de conclusie van deze thesis, is enige realistisch kritiek omtrent het introduceren van de voorgestelde algemene verplichting voor FTA's weldegelijk op zijn plaats. Het (h)erkennen van eventuele obstakels en onrealistische verwachtingen maakt een voorstel ook meer weloverwogen, inzichtelijker en bijgevolg aannemelijker.

Er zijn twee kernobstakels, namelijk de amendementsprocedure van het WTO-recht en de al dan niet afdwinging van de mensenrechtenclausule door de Staten. Deze worden eerst besproken, en nadien aangevuld met enkele, meer triviale, obstakels.

III.II. Kernobstakels

A. Amendementsprocedure

86. De WTO is in essentie een leden-gestuurde, consensus-gebaseerde organisatie.²⁴⁰ Het doorvoeren van een amendement is daarom een uitdagend proces, zoals beschreven in artikel X van de WTO-overeenkomst. Een analyse van dit artikel weergeeft de mogelijke obstakels waarmee het voorstel van deze thesis te maken kan krijgen.

De voorgestelde invoering van een algemene verplichting om een mensenrechtenclausule op te nemen in een FTA zou vereisen dat Artikel XXIV GATT, dat momenteel de eisen vastlegt voor een FTA om in overeenstemming te zijn met het WTO-recht, wordt geamendeerd.²⁴¹ Een dergelijk amendement kan worden voorgesteld door elk lid van de WTO²⁴² of door de Raad voor de Handel in Goederen.²⁴³ Het voorstel wordt ingediend bij de Ministeriële Conferentie, bestaande uit alle leden van de WTO²⁴⁴, die binnen de 90 dagen met unanimité beslist of het voorstel aan de leden ter goedkeuring zal worden voorgelegd.²⁴⁵ Het eerste obstakel doemt op: als slechts één lid van de WTO zich verzet tegen het voorstel, wordt het in principe verworpen. Gelukkig biedt Artikel X, lid 1 een alternatief: als er binnen 90 dagen geen consensus wordt

²⁴⁰ 'WTO | Understanding the WTO - Whose WTO Is It Anyway?'

<https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org1_e.htm> accessed 1 May 2024.

²⁴¹ Zie randnummer 58.

²⁴² Artikel X, lid 1 WTO-overeenkomst.

²⁴³ Ibid., artikel X, lid 1 juncto artikel IV, lid 5.

²⁴⁴ Ibid., artikel IV, lid 1.

²⁴⁵ Ibid., artikel X, lid 1.

bereikt, wordt er gestemd. De MC heeft dan een tweederdemeerderheid nodig om het voorgestelde amendement aan alle leden ter goedkeuring voor te leggen. Dit markeert de eerste belangrijke fase van het amendementsproces.

87. Als het voorstel van deze thesis de eerste fase doorstaat, moet de MC bij het voorleggen ter acceptatie ook beoordelen of het amendement “de rechten en plichten van de leden wijzigt.”²⁴⁶ Aangezien het voorstel een algemene verplichting betreft, moet deze vraag bevestigend worden beantwoord, waardoor lid 3 van artikel X relevant wordt. Volgens dit lid wordt het voorgestelde amendement op Artikel XXIV van de GATT van kracht zodra tweederde van de leden het heeft geaccepteerd, maar alleen voor die leden. Leden die het amendement nog niet hebben geaccepteerd, zijn voorlopig niet gebonden, maar worden dit wel als ze het amendement op een later tijdstip aanvaarden.²⁴⁷ Een tweede obstakel rijst: wat gebeurt er met de leden die het amendement nooit zullen accepteren?

Lid 3 biedt de MC de mogelijkheid om, met een driekwart meerderheid van de leden, te besluiten dat de wijziging die van kracht is geworden, “dermate ingrijpend is dat elk lid dat deze niet binnen een door de MC vastgestelde periode heeft aanvaard, kan kiezen om zich terug te trekken uit de WTO of lid te blijven met goedkeuring van de MC.” Een mogelijkheid die natuurlijk enkel soelaas biedt indien minstens driekwart van de leden initieel het amendement heeft geaccepteerd. Als slechts tweederde van de leden het amendement heeft geaccepteerd, kan de MC moeilijk een deadline instellen met driekwart meerderheid, en wordt deze mogelijkheid dus uitgehold.²⁴⁸

88. Indien dit laatste scenario zich voordoet, of als de MC simpelweg geen gebruik maakt van de mogelijkheid van lid 3, betoogt deze thesis dat alle hoop niet per se verloren is. Stel dat tweederde van de leden het amendement accepteert, waardoor het voor hen van kracht wordt. Binnen deze groep van accepterende leden bevinden zich mogelijk de ‘grote spelers’ op het gebied van het sluiten van FTA’s, zoals de VS, Canada, Chili en de EU. Aangezien het nu voor hen verplicht zou worden om een mensenrechtenclausule op te nemen in hun FTA’s, en de tekst van een FTA er voor alle partijen hetzelfde uitziet, wordt het opnemen van een

²⁴⁶ Ibid., artikel X, lid 1 juncto artikel X, lid 3.

²⁴⁷ Ibid., artikel X, lid 3.

²⁴⁸ Alex Ansong, ‘Unclogging WTO Decision-Making with the Provisions on Amendments in Article X of the WTO Agreement’ (2018) 26 African Journal of International and Comparative Law 227.

mensenrechtenclausule *de facto* ook een verplichting voor alle Staten die een FTA willen sluiten met deze accepterende Staten. Op deze manier krijgt de algemene verplichting toch een aanzienlijk toepassingsgebied en zou deze niet volledig worden uitgehoud.

B. Afdwinging van de clausule

89. Een tweede kernobstakel is de handhaving van de mensenrechtenclausule in een FTA. Het verplicht stellen ervan is één ding, maar effectieve handhaving is een ander verhaal. Het risico bestaat dat leden louter een mensenrechtenclausule opnemen zodat hun FTA conform het WTO-recht is, maar hier verder in de praktijk niets mee doen.

Een recent voorbeeld hiervan is de EU-Israël Associatieovereenkomst, waarbij meer dan 200 ngo's, waaronder Oxfam, opriepen tot opschorting vanwege mensenrechtenschendingen in Gaza.²⁴⁹ Hoewel de EU theoretisch de mogelijkheid heeft om deze overeenkomst op te schorten,²⁵⁰ kiest ze ervoor dit niet te doen, vanwege economische en politieke belangen. De EU is namelijk Israëls grootste handelspartner, met aanzienlijke import- en exportpercentages.²⁵¹ Dit laat zien dat economische en politieke overwegingen vaak zwaarder wegen dan het handhaven van de mensenrechtenclausule.

III.III. Andere obstakels

A. Beoordelingsmarge

90. De interpretatie van “mensenrechten” verschilt wereldwijd, afhankelijk van de omstandigheden, doelen en beleid van elk land, die eveneens veranderen in de loop van de tijd.²⁵² Deze veranderingen weerspiegelen de demografie, cultuur en politieke en economische

²⁴⁹ ‘Human Rights Groups Ask EU to Suspend Trade Agreement with Israel over Violations in Gaza’ <<https://www.aa.com.tr/en/europe/human-rights-groups-ask-eu-to-suspend-trade-agreement-with-israel-over-violations-in-gaza/3168793>>; ‘Suspend the EU-Israel Association Agreement’ (*International Federation for Human Rights*) <<https://www.fidh.org/en/international-advocacy/european-union/suspend-the-eu-israel-association-agreement>>.

²⁵⁰ Zie randnummer 12 en 13; Artikel 2 Euro-Mediterrane Overeenkomst waarbij een associatie tot stand wordt gebracht tussen de Europese Gemeenschappen en hun lidstaten, enerzijds, en de Staat Israël, anderzijds, 20 november 1995.

²⁵¹ ‘EU Trade Relations with Israel’ <https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/israel_en> accessed 1 May 2024.

²⁵² Susan Ariel Aaronson, ‘Seeping in Slowly: How Human Rights Concerns Are Penetrating the WTO’ (29 October 2008) <<https://papers.ssrn.com/abstract=1292065>>.

situatie van het land.²⁵³ Daarom aarzelen Staten in wereldwijde organisaties om mensenrechtenclausules op te nemen in de wetgeving van gespecialiseerde organisaties, om zo conflicten tussen internationale en nationale regels te vermijden.²⁵⁴ De invoering van de voorgestelde algemene verplichting komt dan ook mogelijks in conflict met het verwachte respect dat de WTO moet hebben voor het beoordelingsmarge van elk lid bij het opstellen van zijn binnenlandse wetgeving op het gebied van mensenrechten en bij het prioriteren van beperkte middelen voor de verwezenlijking van mensenrechten en sociale behoeften.²⁵⁵

De beperking van de mensenrechtenclausule tot de meest fundamentele mensenrechten, zoals vastgelegd in de UVRM, kan helpen om aan de soevereiniteit waar Staten zo graag aan vasthouden tegemoet te komen.

B. Averechts effect

91. Hoe contradictoir het ook moge klinken, valt het volgens deze thesis niet uit te sluiten dat het invoeren van de voorgestelde algemene verplichting mogelijks een averechts effect zal hebben op de verwezenlijking van de uiteindelijke doelstelling. Het zou immers sommige Staten kunnen afschrikken of argwanend maken, waardoor het aantal gesloten FTA's afneemt en de economische voordelen voor hun bevolking logischerwijs verminderen. De hierboven vastgestelde link tussen handel en mensenrechten verklaart dan op zijn beurt waarom deze afname een negatief effect zal hebben op de globale status van mensenrechten.²⁵⁶ Hoewel er niet direct data voorhanden is om deze nefaste, paradoxale predictie te onderbouwen, is ze toch noemenswaardig als kritische bedenking.

C. Leken in mensenrechten

92. Tot slot moet worden opgemerkt dat de voorgestelde algemene verplichting met zich meebrengt dat er geschillen ontstaan over mensenrechtenkwesties binnen de organen van de

²⁵³ Susan Ariel Aaronson and Jamie M Zimmerman, *Trade Imbalance: The Struggle to Weigh Human Rights Concerns in Trade Policymaking* (1. publ., Cambridge University Press 2007).

²⁵⁴ Petersmann, 'Time for a United Nations "Global Compact" for Integrating Human Rights into the Law of Worldwide Organizations' (n 197).

²⁵⁵ Ernst-Ulrich Petersmann, 'The WTO and Regional Trade Agreements as Competing Fora for Constitutional Reforms: Trade and Human Rights' in Lorand Bartels and Federico Ortino (eds), *Regional Trade Agreements and the WTO Legal System* (Oxford University Press 2006)

<<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199206995.003.0013>> accessed 1 May 2024.

²⁵⁶ Zie randnummers 80 en 81.

WTO. Een obstakel hierbij is dat de leden van het Geschillenbeslechtsorgaan, evenals de Panels of het Beroepsorgaan van de WTO, geen experts zijn op het gebied van mensenrechten.²⁵⁷ Dit kan leiden tot uitdagingen bij het adequaat behandelen van complexe mensenrechtenkwesties binnen het kader van handelsgeschillen, waarbij mogelijk de expertise van mensenrechtendeskundigen ontbreekt.

III.IV. Het idealisme van een student

94. Dit deel over mogelijke hindernissen wordt afgerond met een kritische noot van zelfreflectie. Toegeven dat mijn betoog in het bijzonder, en analyse in het algemeen, ongetwijfeld blijkt geeft van enig idealisme. Ik beschouw dit idealisme als een essentiële eigenschap voor een student. Hoewel ik me al geruime tijd bewust ben van deze instelling, werd dit besef pas recentelijk versterkt door mijn professor Jeffrey Chan Wah Teck in Singapore. Als professor Internationaal Humanitair Recht benadrukte hij het belang van durven idealistisch te zijn als student, omdat “als je het nu, als student niet bent, je het later ook niet zal worden.” Woorden die zijn blijven hangen en die zich weerspiegelen in mijn werk.

DEEL 4: CONCLUSIE

95. Hier eindigt het betoog. Na een laatste recapitulatie en krachtige overtuigingspoging voor de invoering van een algemene verplichting voor het opnemen van mensenrechtenclausules in FTA's, wordt de pen neergelegd.

Het voorstel om artikel XXIV GATT te wijzigen steunt op twee essentiële argumenten. Het eerste, praktische argument, toont aan dat er al veel animo en praktijkvoorbeelden zijn voor het opnemen van mensenrechtenclausules in FTA's, maar met versnipperde aanpak en juridische lacunes. Een algemene verplichting zou deze problemen kunnen oplossen. Het tweede, theoretische argument, stelt dat de kern van het WTO-recht het verhogen van de levensstandaard is, en dat de liberalisering van handel via FTA's hieraan moet bijdragen. De voorgestelde verplichting sluit hier naadloos bij aan en maakt het instrument doelgerichter.

²⁵⁷ Petersmann, 'Time for a United Nations "Global Compact" for Integrating Human Rights into the Law of Worldwide Organizations' (n 197).

96. Zelfs de aangekaarte obstakels zijn niet onoverkomelijk. Voor de kwestie van afdwingbaarheid wordt voorgesteld dit als voorwaarde op te nemen in de algemene verplichting. Staten zouden dan verplicht zijn niet alleen een mensenrechtenclausule op te nemen in hun FTA, maar deze ook effectief af te dwingen. Derde landen zouden dan de kwestie bij de WTO kunnen brengen en aandringen op afdwinging indien de omstandigheden dat vereisen. Dit kan situaties zoals die tussen de EU en Israël voorkomen.

Het gebrek aan kennis over mensenrechten binnen de WTO-organen kan mogelijk worden opgelost door interdisciplinaire samenwerking tussen de WTO en internationale mensenrechtenorganisaties, vergelijkbaar met het precedent onder TRIPS waarbij intellectuele eigendomsnormen van de WIPO werden opgenomen in de WTO.

Wat betreft het obstakel van mijn persoonlijke idealisme, blijf ik voorlopig hieraan vasthouden. Handel is cruciaal en onvermijdelijk, maar mensenrechten moeten gedijen in het licht van deze handel en mogen niet in haar schaduw worden geplaatst. De pen ligt neer.

BIBLIOGRAFIE

I. WETGEVING

2000/483/EG: Partnerschapsovereenkomst tussen de leden van de groep van Staten in Afrika, het Caribisch gebied en de Stille Oceaan, enerzijds, en de Europese Gemeenschap en haar lidstaten, anderzijds, ondertekend te Cotonou op 23 juni 2000 - Protocollen - Slotakte - Verklaringen 2000

COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Individual information sheets on implementation of EU Trade Agreements Accompanying the document REPORT FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS on Implementation and Enforcement of EU Trade Agreements 2021

COMMUNICATION FROM THE COMMISSION ON THE INCLUSION OF RESPECT FOR DEMOCRATIC PRINCIPLES AND HUMAN RIGHTS IN AGREEMENTS BETWEEN THE COMMUNITY AND THIRD COUNTRIES 1995 [51995DC0216]

Communication from the Commission to the Council and the European Parliament - The European Union's role in promoting human rights and democratisation in third countries 2001

Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions - Global Europe - Competing in the world - A contribution to the EU's Growth and Jobs Strategy {SEC(2006) 1228} {SEC(2006) 1229} {SEC(2006) 1230} 2006

DISCUSSIONNOTA OVER HET IN GOEDE BANEN LEIDEN VAN DE MONDIALISERING 2017

Economische partnerschapsovereenkomst tussen de Cariforum-staten, enerzijds, en de Europese Gemeenschap en haar lidstaten, anderzijds 2017

European Parliament resolution on the human rights and democracy clause in European Union agreements (2005/2057(INI)) 2006

Grondwet van de Volksrepubliek China 1982

Handelsovereenkomst tussen de Europese Unie en haar lidstaten, enerzijds, en Colombia en Peru, anderzijds 2012

MEDEDELING VAN DE COMMISSIE AAN HET EUROPEES PARLEMENT, DE RAAD, HET EUROPEES ECONOMISCH EN SOCIAAL COMITÉ EN HET COMITÉ VAN DE REGIO'S Handel voor iedereen Naar een meer verantwoord handels- en investeringsbeleid 2015

Overeenkomst waarbij een associatie tot stand wordt gebracht tussen de Europese Unie en haar lidstaten, enerzijds, en Midden-Amerika, anderzijds 2012

REPORT FROM THE COMMISSION TO THE COUNCIL AND THE EUROPEAN PARLIAMENT on the implementation in 1993 of the Resolution of the Council and of the

Member States meeting in the Council on human rights, democracy and development, adopted on 28 November 1991 1994

Verordening (EU) 2023/1115 van het Europees Parlement en de Raad van 31 mei 2023 betreffende het op de markt van de Unie aanbieden en de uitvoer uit de Unie van bepaalde grondstoffen en producten die met ontbossing en bosdegradatie verband houden, en tot intrekking van Verordening (EU) nr. 995/2010 (Voor de EER relevante tekst) 2023 (OJ L)

VERSLAG VAN DE COMMISSIE AAN HET EUROPEES PARLEMENT, DE RAAD, HET EUROPEES ECONOMISCH EN SOCIAAL COMITÉ EN HET COMITÉ VAN DE REGIO'S
Verslag over de uitvoering van de strategie voor handelsbeleid Handel voor iedereen Zorgen voor een vooruitstrevend handelsbeleid om de mondialisering in goede banen te leiden 2017

Vierde ACS-EEG-overeenkomst: ondertekend op 15 december 1989 te Lomé (Bureau voor officiële publikaties der Europese Gemeenschappen 1992)

Voorstel voor een VERORDENING VAN HET EUROPEES PARLEMENT EN DE RAAD inzake een verbod op met dwangarbeid vervaardigde producten op de markt van de Unie 2022

WERKDOCUMENT VAN DE DIENSTEN VAN DE COMMISSIE SAMENVATTING VAN HET EFFECTBEOORDELINGSVERSLAG tot het minimaliseren van het aan producten die in de Unie in de handel worden gebracht verbonden risico op ontbossing en bosdegradatie bij voorstel voor een VERORDENING VAN HET EUROPEES EN DE RAAD betreffende het op de markt van de Unie aanbieden en de uitvoer uit de Unie van bepaalde grondstoffen en producten die met ontbossing en bosdegradatie verband houden, en tot intrekking van Verordening (EU) nr. 995/2010 2021

II. RECHTSLEER

A Handbook on the WTO Dispute Settlement System (2nd edn, Cambridge University Press 2017) <<https://www.cambridge.org/core/books/handbook-on-the-wto-dispute-settlement-system/5743E5516DD8D7EA498D6DC78F81FB9C>> accessed 24 April 2024

Aaronson SA, 'Sleeping in Slowly: How Human Rights Concerns Are Penetrating the WTO' (29 October 2008) <<https://papers.ssrn.com/abstract=1292065>> accessed 1 May 2024

——, 'Is the Wedding of Trade and Human Rights a Marriage of Convenience or a Lasting Union?' (17 March 2010) <<https://papers.ssrn.com/abstract=1591567>> accessed 5 April 2024

Aaronson SA and Zimmerman JM, *Trade Imbalance: The Struggle to Weigh Human Rights Concerns in Trade Policymaking* (1. publ., Cambridge University Press 2007)

'Advancing Human Rights through Trade | Chatham House – International Affairs Think Tank' (26 May 2021) <<https://www.chathamhouse.org/2021/05/advancing-human-rights-through-trade>> accessed 30 April 2024

Ansong A, 'Unclogging WTO Decision-Making with the Provisions on Amendments in Article X of the WTO Agreement' (2018) 26 *African Journal of International and Comparative Law* 227

- Aristotle, Ross WD and Brown L, *The Nicomachean Ethics* (Oxford University Press 2009)
- Arredondo R, ‘Declaration of Santiago on Democracy and Public Trust: A New Commitment to Good Governance for the Americas, 10th June 2003 (AG/DEC. 31 (XXXIII- O/03)), OXIO 551’ [2020] Oxford Encyclopedia of International Organizations (OXIO) <https://www.academia.edu/94993724/Declaration_of_Santiago_on_Democracy_and_Public_Trust_a_New_Commitment_to_Good_Governance_for_the_Americas_10th_June_2003_A_G_DEC_31_XXXIII_O_03_OXIO_551> accessed 9 April 2024
- Arts K, ‘Het Vierde Verdrag van Lomé: Over Uien, Rum En EG-Prioriteiten’ (1991) 45 *Internationale spectator: tijdschrift voor internationale politiek* 546
- Bartels L, ‘Social Issues: Labour, Environment and Human Rights’, *Bilateral and Regional Trade Agreements* (Cambridge University Press 2000)
- , *Human Rights Conditionality in the EU’s International Agreements* (University Press 2005)
- , ‘Human Rights and Sustainable Development Obligations in EU Free Trade Agreements’ (2013) 40 *Legal issues of economic integration* 297
- Becker AC, Elizabeth and Article RWSCRFWFT, ‘Europeans Plan to Press For Tariffs Against U.S’ *The New York times* (New York, NY, 2003) C1
- Beiter KD, ‘Establishing Conformity Between TRIPS and Human Rights: Hierarchy in International Law, Human Rights Obligations of the WTO and Extraterritorial State Obligations Under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights’ in Hanns Ullrich and others (eds), *TRIPS plus 20: From Trade Rules to Market Principles* (Springer 2016) <https://doi.org/10.1007/978-3-662-48107-3_14> accessed 11 April 2024
- Bossche P van den and Zdouc W, *The Law and Policy of the World Trade Organization: Text, Cases and Materials* (Cambridge University Press 2017)
- Brainard L, ‘Trade Policy in the 1990s’ (*Brookings*, 30 November 1AD) <<https://www.brookings.edu/research/trade-policy-in-the-1990s/>> accessed 14 April 2023
- Bulterman MK, *Human Rights in the Treaty Relations of the European Community: Real Virtues Or Virtual Reality?* (Intersentia 2001)
- Bustamante GA, ‘Human Rights, Economic Liberalism and Social Affairs in Post-Pinochet Chile *’ (2016) 38 *Contexto Internacional* 133
- Canada GA, ‘Canada’s Approach to Advancing Human Rights’ (GAC, 16 October 2015) <https://www.international.gc.ca/world-monde/issues_developpement-enjeux_developpement/human_rights-droits_homme/advancing_rights-promouvoir_droits.aspx?lang=eng> accessed 10 April 2024
- Chile LT, ‘What Are the Free Trade Agreements in Chile?’ (*Biz Latin Hub*, 5 November 2019) <<https://www.bizlatinhub.com/what-are-free-trade-agreements-chile/>> accessed 14 April 2023

‘China’s Trade with World Surges Ninefold after 20 Years in WTO’ (*Nikkei Asia*) <<https://asia.nikkei.com/Economy/China-s-trade-with-world-surges-ninefold-after-20-years-in-WTO>> accessed 6 April 2024

Chorev N, *Remaking U.S. Trade Policy: From Protectionism to Globalization* (Cornell University Press 2007)

Cottier T, ‘Trade and Human Rights: A Relationship to Discover’ (2002) 5 *Journal of international economic law* 111

Cuyckens H, ‘Human Rights Clauses in Agreements between the Community and Third Countries. The Case of the Cotonou Agreement’ (2010) Working Papers Institute for International Law of KU Leuven 80

cycles T text provides general information S assumes no liability for the information given being complete or correct D to varying update and Text SCDM up-to-DDTR in the, ‘Topic: Trade in the U.S.’ (*Statista*) <<https://www.statista.com/topics/1308/trade-in-the-us/>> accessed 6 April 2024

Davey WJ, ‘Dispute Settlement in the WTO and RTAs: A Comment’ in Lorand Bartels and Federico Ortino (eds), *Regional Trade Agreements and the WTO Legal System* (Oxford University Press 2006) <<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199206995.003.0015>> accessed 24 April 2024

De Baets A, ‘The Impact of the Universal Declaration of Human Rights on the Study of History’ (2009) 48 *History and Theory* 20

Destler IM, ‘American Trade Politics in 2007: Building Bipartisan Compromise | PIIE’ (2 March 2016) <<https://www.piie.com/publications/policy-briefs/american-trade-politics-2007-building-bipartisan-compromise>> accessed 6 April 2024

Dommen C, ‘Raising Human Rights Concerns in the World Trade Organization Actors, Processes and Possible Strategies’ (2002) 24 *Human Rights Quarterly* 1

Donnelly J and Whelan DJ, *International Human Rights* (6th edn, Routledge 2020)

Duchâtel M and Hall J, ‘The Human Rights Clause in China-Europe Negotiations’ [2008] *China perspectives* 91

Dunoff JL, ‘“Trade and”: Recent Developments in Trade Policy and Scholarship--and Their Surprising Political Implications’ (1997) 17 *Northwestern journal of international law & business* 759

Easton D, *The Political System: An Inquiry into the State of Political Science* (2. ed, Knopf 1971)

Ebert CD, ‘Effectiveness of Labor Provisions within Free Trade Agreements between the United States and Latin American Countries Note’ (2018) 27 *Minnesota Journal of International Law* 245

Ebobrah S and Tanoh A, *Compendium of African Sub-Regional Human Rights Documents* (PULP 2010)

Ebobrah ST, 'Legitimacy and Feasibility of Human Rights Realisation through Regional Economic Communities in Africa : The Case of the Economic Community of West African States' (Thesis, University of Pretoria 2010) <<https://repository.up.ac.za/handle/2263/27990>> accessed 9 April 2024

Eyvazova S and Mammadova D, 'WORLD TRADE ORGANIZATION LAW OR HUMAN RIGHTS – OBLIGATIONS OR RIGHTS', *Economic and social development : 37th International Scientific Conference on Economic and Social Development - 'Socio Economic Problems of Sustainable Development' : book of proceedings : Baku, 14-15 February 2019* (Varazdin, Croatia : Varazdin Development and Entrepreneurship Agency 2019)

Farah P and Cima E (eds), *China's Influence on Non-Trade Concerns in International Economic Law* (Routledge 2016)

Fierro E, 'Human Rights Clauses in Financial (Unilateral) Regulations', *The EU's Approach to Human Rights Conditionality in Practice* (Brill Nijhoff 2002) <http://brill.com/display/book/9789004481558/B9789004481558_s015.xml> accessed 8 January 2024

Franca-Filho MT, Lixinski L and Giupponi BO, 'Protection of Fundamental Rights in Latin American FTAs and MERCOSUR: An Exploratory Agenda' (2014) 20 *European law journal* : review of European law in context 811

'Free Trade Agreements and Singapore' (*Centre for International Law*) <<https://cil.nus.edu.sg/publication/free-trade-agreements-and-singapore/>> accessed 14 April 2023

Gammage C, 'A Critique of the Extraterritorial Obligations of the EU in Relation to Human Rights Clauses and Social Norms in EU Free Trade Agreements' (2018) 2 *Europe and the World: A law review* <<https://uclpress.scienceopen.com/hosted-document?doi=10.14324/111.444.ewlj.2018.09>> accessed 16 January 2024

Ghazaryan N, 'A New Generation of Human Rights Clauses? The Case of Association Agreements in the Eastern Neighbourhood' (2015) 40 *European law review* 391

GONZÁLEZ CC, 'Report on the Communication from the Commission on the Inclusion of Respect for Democratic Principles and Human Rights in Agreements between the Community and Third Countries - Committee on Foreign Affairs, Security and Defence Policy | A4-0212/1996 | European Parliament' <https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-4-1996-0212_EN.html> accessed 3 April 2024

Hafner-Burton E, *Forced to Be Good: Why Trade Agreements Boost Human Rights* (Cornell University Press 2009)

Hafner-Burton EM, 'Trade and Development Agreements for Human Rights?' (1 January 2012) <<https://papers.ssrn.com/abstract=2685844>> accessed 14 April 2023

Hart M, 'Coercion or Cooperation; Social Policy and Future Trade Negotiations Sovereignty in the North American Context and in a Changing World' (1994) 20 *Canada-United States Law Journal* 351

Hees F van, *Protection V. Protectionism: The Use of Human Rights Arguments in the Debate for and Against the Liberalisation of Trade* (Åbo akademi 2004)

——, *The Use of Human Rights Arguments in the Debate for and Against the Liberalisation of Trade: Protection Vs. Protectionism* (2004)

Heyns C, ‘Review of the African Commission on Human and Peoples’ Rights: 21 October 1986 to 1 January 1997’, *Human Rights Law in Africa 1997* (Brill Nijhoff 1999) <http://brill.com/edcollchap/book/9789004639638/B9789004639638_s006.xml> accessed 9 April 2024

Höffe O (ed), *John Rawls: A Theory of Justice* (Brill 2013)

Hong K, ‘The Impacts of Lisbon Treaty on EU Trade Policy and EU-China Trade Relation’ (Atlantis Press 2017) <<https://www.atlantis-press.com/proceedings/iccsh-17/25878700>> accessed 27 February 2024

‘Human Rights and Diplomacy: The Koreas, U.S., and China’ (*Brookings*) <<https://www.brookings.edu/articles/human-rights-and-diplomacy-the-koreas-u-s-and-china/>> accessed 10 April 2024

‘International Human Rights Law’ (*OHCHR*) <<https://www.ohchr.org/en/instruments-and-mechanisms/international-human-rights-law>> accessed 11 April 2024

Internationale Arbeitsorganisation, *A Fair Globalization: Creating Opportunities for All* (2004)

Ionel Z, ‘Human Rights in EU Trade Agreements’

Jeffrey A, ‘Canada-China Free Trade Agreement Negotiations and Human Rights: A Canadian Perspective’ [2016] *Canadian Yearbook of Human Rights* 249

Jensen SLB (ed), “‘Power Carries Its Own Conviction’: The Early Rise and Fall of Humanrights, 1945–1960’, *The Making of International Human Rights: The 1960s, Decolonization, and the Reconstruction of Global Values* (Cambridge University Press 2016) <<https://www.cambridge.org/core/books/making-of-international-human-rights/power-carries-its-own-conviction/A636D6B96035107DDE6921275D6C15E6>> accessed 23 April 2024

Johnson ME, ‘CAFTA and International Human Rights in El Salvador: Is the United States Acquiescing to Widespread Workers’ Human Rights Violations? Symposium’ (2005) 4 *Northwestern University Journal of International Human Rights* 162

Joseph S, *Blame It on the WTO? A Human Rights Critique* (Oxford University Press 2011)

Juan Carlos Lara and Claudio Ruiz, ‘Free Trade Regional Agreements and Human Rights: the case of TPP and its impact in Chile’ [2016] *Anuario de Derechos Humanos* 237

Kalaintzis E, ‘Human Rights Clauses in EU Trade and Trade Related Agreements: A Step towards Propelling EU Policies to World Recognition or a Panacea for Winning over the Public Opinion?: Reimagining Political Conditionality by Underpinning Enforceability’ (KU Leuven Faculteit Rechtsgeleerdheid 2017)

Kang N, 'Normative or Market Power Europe? Elevating Global Labour Standards Through Trade in EU-ROK Relations (2011-2020)' (2020) 22 The Journal of Applied Business and Economics 63

Karp D, 'What Is the Responsibility to Respect Human Rights? Reconsidering the “respect, Protect, and Fulfill” Framework’ <https://sussex.figshare.com/articles/journal_contribution/What_is_the_responsibility_to_respect_human_rights_Reconsidering_the_respect_protect_and_fulfill_framework/23472224/1> accessed 11 April 2024

Kaufmann C and Meyer L, 'Trade and Human Rights' (2007) 1 Human Rights & International Legal Discourse 61

Klein M, 'The Human Rights Violations of the Pinochet Regime and Their Legacy' (2003) 74 European Review of Latin American and Caribbean Studies / Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe 107

Koblanck M, 'What's in a Human Rights Clause? : Its Development, Its Application, and an Insight into the Construct of a European Identity'

Koch IE, 'Dichotomies, Trichotomies or Waves of Duties?' (2005) 5 Human Rights Law Review 81

Kruger P and Karim SA, 'Responsiveness of the African Continental Free Trade Agreement to Diet-Related Non-Communicable Diseases: A Human Rights Analysis' (2022) 22 African Human Rights Law Journal 24

Lavigne M, 'Conditions for Accession to the EU' (1998) 40 Comparative Economic Studies 38

Lewis MK, 'Human Rights Provisions in Free Trade Agreements: Do the Ends Justify the Means?' (2014) 12 Loyola University Chicago international law review 1

Liao J-J, 'Strengthening Global Governance for Human Rights through New-Era FTAs: Beyond Trade-Related Aspects?' (2020) 15 Asian Journal of WTO and International Health Law and Policy 653

Lo C, 'To Lead or Not to Lead - Reverting President Trump's Retreat from the United States' Traditional Leading Role in Promoting Human Rights through Trade Special Issue: Trump's Trade Policy: Broader Assessment of Trump's Trade Policy' (2017) 12 Asian Journal of WTO and International Health Law and Policy 227

Maass M, 'The European Union, Vietnam, and Human Rights as Law: The Case of the 1995 EU-Vietnam Framework Agreement and Its Human Rights Clause.' (2012) 10 Asia Europe journal 215

Makarenko A and Chernikova L, "“New Generation” EU Free Trade Agreements: A Combination of Traditional and Innovative Mechanisms' in Julia Kovalchuk (ed), *Post-Industrial Society: The Choice Between Innovation and Tradition* (Springer International Publishing 2020) <https://doi.org/10.1007/978-3-030-59739-9_10> accessed 3 April 2024

Malbon J, 'The Australia-United States Free Trade Agreement: Trade Trumps Indigenous Interests' (2004) 111 Media International Australia 34

Mastel G, 'The Rise of the Free Trade Agreement' (2004) 47 Challenge 41

McBeth A, *International Economic Actors and Human Rights* (Routledge 2010)

McFadyen J, 'NAFTA Supplemental Agreements: Four Year Review | PIIE' (2 March 2016) <<https://www.pii.com/publications/working-papers/nafta-supplemental-agreements-four-year-review>> accessed 11 April 2024

Mckenzie L and Meissner KL, 'Human Rights Conditionality in European Union Trade Negotiations: The Case of the EU–Singapore FTA' (2017) 55 JCMS: Journal of Common Market Studies 832

Men J, 'Between Human Rights and Sovereignty - An Examination of EU-China Political Relations' (2011) 17 European Law Journal 534

Mendil MB, 'La question des droits de l'Homme dans la mise en œuvre de l'accord d'association entre la Tunisie et l'Union Européenne' (phdthesis, Université de Bretagne Sud 2021) <<https://theses.hal.science/tel-03921707>> accessed 3 March 2024

Menéndez AJ, 'Exporting Rights: The Charter of Fundamental Rights, Membership and Foreign Policy of the European Union' (ARENA 2002) ARENA Working Paper 18 <<https://econpapers.repec.org/paper/erparenax/p0081.htm>> accessed 3 April 2024

Micara A, 'Human Rights Protection in New Generation's Free Trade Agreements of the European Union' (2019) 23 The international journal of human rights 1447

Musungu SF, 'Economic Integration and Human Rights in Africa: A Comment on Conceptual Linkages' (2003) 3 African Human Rights Law Journal 88

Nampewo Z, Mike JH and Wolff J, 'Respecting, Protecting and Fulfilling the Human Right to Health' (2022) 21 International Journal for Equity in Health 36

Nkowane Z, 'International Trade and Labour: A Quest for Moral Legitimacy' (2009) 8 Journal of International Trade Law and Policy 4

Olson M, *Power and Prosperity: Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships* (Nachdr, Basic Books 2001)

Ono N, 'Japan's Approach to FTAs and IP' in Christoph Antons and Reto M Hilty (eds), *Intellectual Property and Free Trade Agreements in the Asia-Pacific Region* (Springer 2015) <https://doi.org/10.1007/978-3-642-30888-8_8> accessed 28 March 2024

Padilha S, 'Trade and Human Rights: Towards Coherence' (*Sur - International Journal on Human Rights*, 12 August 2017) <<https://sur.conectas.org/en/trade-human-rights-towards-coherence/>> accessed 30 April 2024

Paulus A, 'Reciprocity Revisited' in Ulrich Fastenrath and others (eds), *From Bilateralism to Community Interest: Essays in Honour of Bruno Simma* (Oxford University Press 2011) <<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199588817.003.0010>> accessed 13 January 2024

Pauwelyn J, *Conflict of Norms in Public International Law: How WTO Law Relates to Other Rules of International Law* (University Press 2003)

Petersmann E-U, 'The WTO Constitution and Human Rights' (2000) 3 *Journal of International Economic Law* 19

——, 'Time for a United Nations "Global Compact" for Integrating Human Rights into the Law of Worldwide Organizations: Lessons from European Integration' (2002) 13 *European Journal of International Law* 621

——, 'Human Rights and International Trade Law: Defining and Connecting the Two Fields' in Thomas Cottier, Joost Pauwelyn and Elisabeth Bürgi (eds), *Human Rights and International Trade* (Oxford University Press 2005) <<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199285822.003.0002>> accessed 26 March 2024

——, 'The WTO and Regional Trade Agreements as Competing Fora for Constitutional Reforms: Trade and Human Rights' in Lorand Bartels and Federico Ortino (eds), *Regional Trade Agreements and the WTO Legal System* (Oxford University Press 2006) <<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199206995.003.0013>> accessed 1 May 2024

——, *Constitutional Functions and Constitutional Problems of International Economic Law* (Routledge 2020) <<https://cadmus.eui.eu/handle/1814/69701>> accessed 30 April 2024

Pitts JWI, 'Corporate Social Responsibility: Current Status and Future Evolution Current Issues in Public Policy' (2008) 6 *Rutgers Journal of Law and Public Policy* 334

Pleyers G, 'The Global Justice Movement'

Powell SJ and Perez PC, 'Global Laws, Local Lives: Impact of the New Regionalism on Human Rights Compliance' (2011) 17 *Buffalo Human Rights Law Review* 117

Ramirez LM, 'Legal Instruments That Safeguard Democracy in the Americas.' (vLex) <<https://law-journals-books.vlex.com/vid/legal-instruments-that-safeguard-635052561>> accessed 30 April 2024

Rangel CB, 'Moving Forward: A New, Bipartisan Trade Policy That Reflects American Values Policy Essay' (2008) 45 *Harvard Journal on Legislation* 377

Reich R, 'Biden Is Turning Away from Free Trade – and That's a Great Thing' *The Guardian* (29 August 2023) <<https://www.theguardian.com/commentisfree/2023/aug/29/biden-is-turning-away-from-free-trade-and-thats-a-great-thing>> accessed 29 March 2024

Report: The Continental Free Trade Area (CFTA) in a Human Rights Perspective (2017) <<https://repository.uneca.org/handle/10855/24089>> accessed 30 April 2024

Riedel E and Will M, 'Human Rights Clauses in External Agreements of the EC' (1999)

Rona G and Aarons L, 'State Responsibility to Respect, Protect and Fulfill Human Rights Obligations in Cyberspace' (26 October 2016) <<https://papers.ssrn.com/abstract=2859615>> accessed 11 April 2024

Rudra N, 'Globalization and the Race to the Bottom in Developing Countries: Who Really Gets Hurt?' (Cambridge Core, September 2008) <<http://www.cambridge.org/core/books/globalization-and-the-race-to-the-bottom-in-developing-countries/839AC51C9CEB404477EDDB1977E9CC54>> accessed 26 May 2023

Sanchez L, 'When It Comes to Free Trade Policy, Human Rights Should Be a Game Changer Policy Essay' (2015) 52 Harvard Journal on Legislation 343

Schmidt AR, 'A New Trade Policy for America: Do Labor and Environmental Provisions in Trade Agreements Serve Social Interests or Special Interests Note' (2009) 19 Indiana International & Comparative Law Review 167

Sen A, *Resources, Values and Development* (3rd print., Harvard university press 1998)

——, *The Standard of Living* (University press 1987)

Shestack JJ, 'The Philosophic Foundations of Human Rights' (1998) 20 Human Rights Quarterly 201

Simma B, 'Reciprocity' Max Planck Encyclopedias of International Law [MPIL]

Skogly S, *The Human Rights Obligations of the World Bank and the International Monetary Fund* (Cavendish 2001)

Sohn LB, 'The Human Rights Law of the Charter' (1977) 12 Texas International Law Journal 129

——, 'The New International Law: Protection of the Rights of Individuals Rather Than States' (1982) 32 American University Law Review 1

Swanson A, 'Biden's Reluctant Approach to Free Trade Draws Backlash' *The Economic Times* (4 April 2023) <<https://economictimes.indiatimes.com/small-biz/trade/exports/insights/bidens-reluctant-approach-to-free-trade-draws-backlash/articleshow/99230274.cms?from=mdr>> accessed 29 March 2024

Sykes AO, 'The (Limited) Role of Regulatory Harmonization in International Goods and Services Markets' (1999) 2 Journal of International Economic Law 49

Taylor MR, 'Inside the EU–China Human Rights Dialogue: Assessing the Practical Delivery of the EU's Normative Power in a Hostile Environment' (2022) 44 Journal of European Integration 365

Telo M, 'Controversial Developments of EU-China Relations: Main Drivers and Geopolitical Implications of the Comprehensive Agreement on Investments' (2021) 59 Journal of Common Market Studies 162

Tevini, 'Article XXIV. Territorial Application—Frontier Traffic—Customs Unions And Free-Trade Areas' in Rüdiger Wolfrum, Peter-Tobias Stoll and Holger Hestermeyer (eds), *WTO - Trade in Goods* (Brill | Nijhoff 2009) <https://brill.com/view/book/edcoll/9789004180642/Bej.9789004145665.i-1228_039.xml> accessed 18 April 2023

'The Charter of the United Nations: A Commentary, Volume II', , *The Charter of the United Nations* (Oxford University Press) <<http://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law/9780199639779.001.0001/law-9780199639779>> accessed 11 April 2024

‘The Maastricht Principles – ETO Consortium’ <<https://www.etoconsortium.org/en/the-maastricht-principles/>> accessed 11 April 2024

Tomasevski K and Alston P, ‘Part IV: Implementing the Right to Food’, *The Right to Food*, vol 4 (BRILL 1987)

Torlai LM, ‘Harmony and Conflict in EU-China Human Rights Relations: The Case of Xinjiang - An Empirical Analysis in Light of Qin Yaqing’s Relational Theory and the Chinese Conception of Human Rights’ (KU Leuven Faculteit Sociale Wetenschappen 2022)

‘United Nations Treaty Collection’ <https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-4&chapter=4&clang=_en> accessed 23 April 2024

‘____’ <https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-3&chapter=4&clang=_en> accessed 23 April 2024

Van der Loo G, ‘Lost in Translation? The Comprehensive Agreement on Investment and EU–China Trade Relations.’

Vazquez CM, ‘Trade Sanctions and Human Rights - Past, Present, and Future’ (2003) 6 *Journal of International Economic Law* 797

Velluti S and Martines F, *The Role of the EU in the Promotion of Human Rights and International Labour Standards in Its External Trade Relations* (1st ed. 2020., Springer 2020)

Velut JB and others, ‘Comparative Analysis of Trade and Sustainable Development Provisions in Free Trade Agreements’

von der Pfordten D, ‘Five Elements of Normative Ethics - A General Theory of Normative Individualism’ (2012) 15 *Ethical Theory and Moral Practice* 449

Wehner L, ‘Chile’s Rush to Free Trade Agreements’ (2011) 31 *Revista de ciencia política* 207

Whelan A (ed), ‘What Is Reciprocity?’, *Reciprocity in Public International Law* (Cambridge University Press 2023) <<https://www.cambridge.org/core/books/reciprocity-in-public-international-law/what-is-reciprocity/D4E21F4E22C800784D5B84A70FC0DE29>> accessed 13 January 2024

World Trade Organization (ed), *Trade in a Globalizing World* (WTO Publ 2008)

Xiangfei Q, ‘Can the Human Rights Clause of the Chinese Constitution Be Interpreted from the International Human Rights Law Perspective?’, *Human Rights and Good Governance* (Brill Nijhoff 2016) <<http://brill.com/display/book/edcoll/9789004308770/B9789004308770-s014.xml>> accessed 14 January 2024

Yigzaw DA, ‘Hierarchy of Norms: The Case for the Primacy of Human Rights over WTO Law’ (2015) 38 *Suffolk Transnational Law Review* 33

Zhang H, ‘The Problem of the Clause on Human Rights and the Sino-European Agreement on Cooperation’ (2008) 8 *Xiandai Guoji Guanxi* 40

郭春镇, ‘法律中“人”的形象变迁与“人权条款”之功能’ (Guo Chunzhen, 'The Evolution of the Image of "Person" in Law and the Function of "Human Rights Clauses"') [2010] Xueshu yuekan 21

III. ANDERE BRONNEN

‘Afrikaans Handvest en Hof voor Mensenrechten’ (*Amnesty International*)
<<https://www.amnesty.nl/encyclopedie/afrikaans-handvest-en-hof-voor-de-mensenrechten>>
accessed 9 April 2024

‘Associatieovereenkomsten’ (*ECER*)
<<https://ecer.minbuza.nl/ecer/dossiers/associatieovereenkomsten/associatieovereenkomsten>>
accessed 3 April 2024

‘CPTPP Text and Associated Documents | Australian Government Department of Foreign Affairs and Trade’ <<https://www.dfat.gov.au/trade/agreements/in-force/cptpp/official-documents>, <https://www.dfat.gov.au/trade/agreements/in-force/cptpp/official-documents>>
accessed 29 April 2024

‘Deal on EU Ban on Products Made with Forced Labour | News | European Parliament’ (5 March 2024) <<https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20240301IPR18592/deal-on-eu-ban-on-products-made-with-forced-labour>> accessed 4 April 2024

‘EU Position in World Trade - European Commission’ (5 April 2024)
<https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/eu-position-world-trade_en> accessed 6 April 2024

‘EU Trade Relations with Israel’ <https://policy.trade.ec.europa.eu/eu-trade-relationships-country-and-region/countries-and-regions/israel_en> accessed 1 May 2024

European Parliament. Directorate General for External Policies of the Union., *The European Parliament's Role in Relation to Human Rights in Trade and Investment Agreements*. (Publications Office 2014)

‘Global governance’, *Wikipedia* (2024)
<https://nl.wikipedia.org/w/index.php?title=Global_governance&oldid=67235431> accessed 24 April 2024

Goode W (ed), ‘H’, *Dictionary of Trade Policy Terms* (6th edn, Cambridge University Press 2020)
<<https://www.cambridge.org/core/books/dictionary-of-trade-policy-terms/h/580A3EB6E9613BC2E4E6B21156CF24B8>> accessed 9 January 2024

‘Human Rights and Democracy’ (*United States Department of State*)
<<https://www.state.gov/policy-issues/human-rights-and-democracy/>> accessed 6 April 2024

‘Human Rights and Democracy at the Core of EU External Action | EEAS’
<https://www.eeas.europa.eu/eeas/human-rights-and-democracy-core-eu-external-action_en>
accessed 10 April 2024

‘Human Rights, Democracy and Development Cooperation Policy. Commission Communication to the Council and Parliament. SEC (91) 61 Final, 25 March 1991’ (1991) <<https://aei.pitt.edu/2937/>> accessed 3 April 2024

‘Human Rights Groups Ask EU to Suspend Trade Agreement with Israel over Violations in Gaza’ <<https://www.aa.com.tr/en/europe/human-rights-groups-ask-eu-to-suspend-trade-agreement-with-israel-over-violations-in-gaza/3168793>> accessed 1 May 2024

‘Key Elements of the EU-China Comprehensive Agreement’ (*European Commission - European Commission*) https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_2542

‘Menselijke waardigheid, respect en mensenrechten - Amnesty’ (*Amnesty International*) <<https://www.amnesty.nl/encyclopedie/menselijke-waardigheid-en-mensenrechten>> accessed 1 May 2024

‘Mexico’s Free Trade Agreements’ <<https://www.everycrsreport.com/reports/R40784.html>> accessed 14 April 2023

Nations U, ‘Human Development Report 2000’ (United Nations 2000) <<https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2000>> accessed 23 April 2024

‘PACE Website’ <<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=23489&lang=en>> accessed 28 March 2024

Parliament E, ‘EU-China Comprehensive Agreement on Investment (EU-China CAI) | Legislative Train Schedule’ (*European Parliament*) <<https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-a-stronger-europe-in-the-world/file-eu-china-investment-agreement>> accessed 2 April 2024

‘Protectionisme - EU Monitor’ <<https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vh7dotydypyv>> accessed 11 April 2024

‘Relatie EU en China is verslechterd na veiligheidstop München’ (*bnr.nl*) <<https://www.bnr.nl/nieuws/internationaal/10541079/relatie-eu-en-china-is-verslechterd-na-veiligheidstop-munchen>> accessed 2 April 2024

Rights UHC for H, ‘Liberalization of Trade in Services and Human Rights :: Report of the High Commissioner’ <<https://digitallibrary.un.org/record/468759>> accessed 23 April 2024

‘Statement by the Mission of China to the EU on Human Rights Day’ <http://eu.china-mission.gov.cn/eng/gdxw/201912/t20191210_8198089.htm> accessed 3 April 2024

‘Suspend the EU-Israel Association Agreement’ (*International Federation for Human Rights*) <<https://www.fidh.org/en/international-advocacy/european-union/suspend-the-eu-israel-association-agreement>> accessed 1 May 2024

‘Verordening Inzake Ontbossingsvrije Producten - Europese Commissie’ <https://environment.ec.europa.eu/topics/forests/deforestation/regulation-deforestation-free-products_en> accessed 4 April 2024

‘VN-verdragen - 1966 - BuPo - EcSoCu’ (*Amnesty International*)
<<https://www.amnesty.nl/encyclopedie/vn-verdragen-1966-vn-verdrag-bupo-vn-verdrag-ecsocu>> accessed 23 April 2024

‘WTO | News - Speech - DG Pascal Lamy - Lamy Calls for Mindset Change to Align Trade and Human Rights’ <https://www.wto.org/english/news_e/sppl_e/sppl146_e.htm> accessed 30 April 2024

‘WTO | Publications’
<https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/dictionary_trade_policy_e.htm> accessed 1 April 2024

‘WTO | Publications - The Wedding of Trade and Human Rights: Marriage of Convenience or Permanent Match?’
<https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/wtr11_forum_e/wtr11_15feb11_e.htm> accessed 20 April 2023

‘WTO | The WTO in Brief’
<https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/inbrief_e/inbr_e.htm> accessed 11 April 2024

‘WTO | Understanding the WTO - Whose WTO Is It Anyway?’
<https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org1_e.htm> accessed 1 May 2024